

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Ιστορία της Φιλοσοφίας»

Διογένης ο Λαέρτιος, Σωκράτης

Ευαγγελία – Μαγδαληνή Τσόλη

A.M. 230016

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Γ. Αραμπατζής

ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πίνακας Περιεχομένων.....	2
Περίληψη.....	3
1°. Η προσωπικότητα και ο βίος του Διογένους του Λαερτίου.....	5
2°. Ο Σωκράτης στον Διογένη τον Λαέρτιο.....	13
3°. Ο Σωκράτης στην κωμωδία.....	24
4°. Ο Σωκράτης και οι Σωκρατικοί.....	27
5°. Ο Σωκράτης και οι σοφιστές.....	33
6°. Η διαλεκτική και το σωκρατικό <i>διαμόνιον</i>	37
7°. Η δίκη και το τέλος του Σωκράτη.....	46
Βιβλιογραφία.....	55

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με τίτλο *Διογένης Λαέρτιος, Σωκράτης* έχει ως σκοπό να παρουσιαστεί ο φιλόσοφος Σωκράτης ο οποίος κατέχει την μερίδα του λέοντος στο σύγγραμμα του Λαέρτιου *Βίοι και γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφία εὐδοκιμησαντων καὶ τῶν ἐν ἐκάστη αἵρέσει ἀρεσκόντων ἐν ἐπιτόμῳ συναγωγή*. Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος που θεωρήθηκε πατέρας της διαλεκτικής γίνεται το αντικείμενο ερεύνης στο δεύτερο βιβλίο του Λαέρτιου, αφού προηγουμένως έχει μνημονεύσει τον Αναξίμανδρο, τον Αναξίμενη και τον Αναξαγόρα. Μέσα από το έργο του Λαέρτιου αναδεικνύεται ο φιλόσοφος και η σχέση του με την πόλη της Αθήνας, όπου γεννήθηκε, έζησε και δίδαξε. Παρουσιάζεται η θέση του στην αττική κωμωδία και ο λόγος που βρέθηκε στο στόχαστρο κυρίως του Αριστοφάνη. Φαίνεται η διαφορά του από τους σοφιστές, αλλά και ο τρόπος που επηρέασε τους μεταγενέστερους του, οι οποίοι ονομάστηκαν Σωκρατικοί. Τέλος, γίνεται μια προσέγγιση στον μοναδικό άνθρωπο που καλείται από το Θεό (*δαιμόνιον*) να φιλοσοφήσει. Έτσι, καταλήγουμε στη δίκη και στον θάνατό του που υπήρξε η αρχή μιας άλλης δεύτερης και ουσιαστικής ζωής που πραγματώθηκε στη μνήμη και τη συνολική διάνοια της ανθρωπότητας. Κειμενικός οδηγός στο παρόν πόνημα αποτέλεσε, όπου δυνατόν, η σειρά των στερεότυπων εκδόσεων της Οξφόρδης (Oxford Classical Texts).

ABSTRACT

The current postgraduate thesis with the title *Diogenis Laertios, Socrates* is aiming to present the Philosopher Socrates who has the most dominant presence at the Laertios writing *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησαντων καὶ τῶν ἐν ἑκάστη αἵρέσει ἀρεσκόντων ἐν ἐπιτόμῳ συναγωγῇ* (Vii ke gnōmae tōn en philosophia eudokimisantōn kai tōn en hekastē aeresei areskontōn en epitomō synagōgē = *Lives and Opinions of Eminent Philosophers / Vitae Philosophorum*). To be more specific the person that has been considered as the founder of dialectic, it becomes the focus at the research of the second book of Laertios having previously referred to Anaximandros, Anaximeni and Anaxagora. In Laertios work emerges the philosopher and his relation with the town of Athens, where he was born, lived and taught. The work is presenting his thinking for the Attica comedy and the reason why he was under Aristophanes criticism. It seems obvious his difference vs the sophists but also the way he affected his ancestors, the ones called “Socratikoi”. At final there is an analysis at the unique human, the one referred by god (*demon / daemonion*) to philosophize. We end up at the trial and death of Socrates, which was the begging of a second and substantive life, and has been incorporated at the memory and mind of humanity. All texts (if possible) mentioned in this paper are taken from the standard editions of ancient Greek texts published by Oxford University Press (Oxford Classical Texts).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η προσωπικότητα και ο βίος του Διογένους του Λαέρτιου

1.1. Ο Διογένης ο Λαέρτιος και ο βίος του

Ο Διογένης ο Λαέρτιος υπήρξε Έλληνας συγγραφέας του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Σχετικά με τη ζωή του, την καταγωγή του, την προσωπικότητά του, αλλά ακόμη και για το όνομά του υπάρχει ασάφεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα χειρόγραφα, αναφέρουν ως όνομα του συγγραφέως Διογένης Λαέρτιος ή Λαέρτιος Διογένης, και αυτό δημιουργεί σύγχυση, διότι και το Λαέρτιος μπορεί ν' αποτελεί προσωπικό όνομα, όπως και το Λαέρτης, το οποίο ενδέχεται να είναι μια παραλλαγή του πρώτου ή πατρωνυμικό (ο γιος του Λαέρτη). Κάποια τον μνημονεύουν ως Διογένη Λαερτιάδα και αυτό το τοπωνυμικό θυμίζει σαφώς την πόλη Λαέρτη της Κιλικίας, ο πολίτης της οποίας ήταν Λαερτιάδης. Ο Wilamowitz πάντως βλέπει στο Λαέρτιος ένα επώνυμο που ο Διογένης το πήρα απ' τον πρόγονό του, γιο του Λαέρτη, ο οποίος πάντοτε στον Όμηρο, λέγεται τότε: «Διογένης Λαερτιάδης». Βέβαια, κι αυτή η ερμηνεία είναι καθαρή εικασία.

Ακόμη πιο δύσκολο είναι να εξακριβώσουμε την ιστορική περίοδο με την οποία συμπίπτει ο βίος του. Έχουμε, όμως, τη δυνατότητα να εικάσουμε ότι ο Διογένης Λαέρτιος έζησε πολύ πριν απ' το 500 μ.Χ. δεδομένου ότι ο Στέφανος Βυζάντιος τον αναφέρει ως παλαιό συγγραφέα. Εξάλλου, η μνεία που κάνει στον Σέξτο τον Εμπειρικό, όπως και στον Πλούταρχο οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν έζησε πριν το 200 μ.Χ. Ο ίδιος μάλιστα γράφοντας για τον Πολέμωνα δηλώνει ότι εκείνος ήταν λίγο προγενέστερός του. Το ότι όμως ο Λαέρτιος δεν κάνει λόγο για τον νεοπλατωνισμό αποτελεί για ορισμένους μελετητές πρόσθετο επιχείρημα να γίνει δεκτή η πιο πάνω χρονολογία. Ωστόσο, ο Delatte¹ παρατηρεί ότι τα επιχειρήματα που συνάγονται από τη σιωπή ενός συγγραφέως «δεν αποτελούν σίγουρη βάση για συζήτηση».

¹ Delatte, *Vie de Pythagore*, Memoires de l' Academie royale de Belgique, Bruxelles, 1922.

1.2. Το έργο και η αξία του

Το φιλοσοφικό σύγγραμμα του Διογένους του Λαερτίου διεσώθη εξ ολοκλήρου. Ωστόσο παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα, τα οποία μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι δεν πρόλαβε να επεξεργαστεί πλήρως το υλικό του. Συνήθως, ονομαζόταν Βίοι Φιλοσόφων, αλλά ο πλήρης και πραγματικός τίτλος του ήταν *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων καὶ τῶν ἐκάστη αἵρέσει ἀρεσκόντων ἐν ἐπιτόμῳ συναγωγή*. Εκτός των βιογραφικών σημειώσεων αποτελεί μια σπουδή των φιλοσοφικών θεωριών υπογραμμιζόμενη από μια συλλογή λογοπαιγνίων και ανεκδότων.

Το έργο του διαιρείται σε δέκα βιβλία-κεφάλαια και προτάσσεται αυτών ένα προοίμιο. Σ' αυτό ο συγγραφέας αναλύει την έννοια της φιλοσοφίας και αναζητεί τις ρίζες της στις ανατολικές επιδράσεις (Ινδία, Περσία, Αίγυπτος) που δέχτηκαν οι Έλληνες φιλόσοφοι. Χωρίζει δε αυτή σε τρεις βασικούς τομείς – τη φυσική, την ηθική και τη διαλεκτική (ή λογική)– καθώς και τη διάκρισή της σε σχολές: την Ιωνική που αρχίζει με τον Θαλή και καταλήγει στον Κλειτόμαχο, τον Χρύσιππο και τον Θεόφραστο, και στην Ιταλική σχολή που αρχίζει με τον Πυθαγόρα και καταλήγει στην Επίκουρο στις σχολές του δογματισμού και του σκεπτικισμού, σε σχολές ανάλογα με την τόπο που έδρασαν οι εισηγητές, όπως π.χ. οι ηλειακοί, οι μεγαρικοί σε σχολές ανάλογα με την έδρα των συζητήσεων των μελών τους όπως π.χ. οι ακαδημαϊκοί και οι στωικοί². Τέλος, αναφέρεται στο σχέδιο της μελέτης που δίνοντας τεχνικές λεπτομέρειες σχετικά με τα μελετώμενα προβλήματα.

Κάθε βιβλίο είναι αφιερωμένο στη διερεύνηση μιας *αίρεσης*. Με τον όρο αυτό ο Λαέρτιος εννοεί μια ορισμένη φιλοσοφική σχολή π.χ. τους Ακαδημαϊκούς ή τους Κυνικούς, ένα φιλοσοφικό δηλαδή σύστημα. Και βέβαια, όπως και όλοι οι ιστορικοί του καιρού του εννοεί ακόμα και όλους τους μετέπειτα φιλοσόφους, οι οποίοι σε όλες τις εποχές συνέχισαν τη διδασκαλία του δασκάλου τους και ιδιαίτερα τη διαδοχή εκείνων που ο ένας κατά τον άλλον διηύθυναν ολόκληρη τη σχολή, δηλαδή τους *αιρεσιάρχες*.

² Θ. Πελεgrίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, 795-796.

Στο βιβλίο Α΄ του έργου του έργου του εκθέτει τα παραδομένα σχετικά με τους επτά σοφούς, τους ιδρυτές της φιλοσοφίας. Βέβαια, ο όρος φιλοσοφία είναι μεταγενέστερος από αυτούς. Οι πρώτοι, οι αληθινοί σοφοί κατά τον Λαέρτιο είναι: ο Θαλής, ο Σόλων, ο Χείλων, ο Περίανδρος, ο Κλεόβουλος, ο Βίας και ο Πιπτακός. Κοντά σ' αυτούς αναφέρει και κάποιους συγχρόνους του όπως τον Επιμενίδη, τον Ανάχαρη, τον Φερεκίδη και τον Μύσωνα. Κάθε βιογραφία περιλαμβάνει τη ζωή του φιλοσόφου, μία περίληψη των δοξασιών του καθώς και μια συλλογή ανεκδότων. Ολοκληρώνεται με τις επιστολές που αποδίδονται στον κάθε σοφό.

Το Β΄ βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Σωκράτη και τους αμέσως ή εμμέσως Σωκρατικούς. Αυτούς δηλαδή που υπήρξαν μαθητές του και συνέχισαν τη σκέψη του χωρίς μεγάλες τροποποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για τους Ξενοφώντα, Αισχίνη, Αρίστιππο, Φαίδωνα, Ευκλείδη, Κρίτωνα, Στίλωνα, Σίμωνα, Γλαύκωνα, Σιμμία, Κέβητα, Μενέδημο, αφού είχε μνημονεύσει προηγουμένως τους Αναξίμανδρο, Αναξιμένη και Αναξαγόρα. Το βιβλίο κυρίως το συνθέτουν το κεφάλαιο για τον Σωκράτη και το κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στον Αρίστιππο και τους Κυρηναϊκούς φιλοσόφους, που διέδωσαν την ηθική της ηδονής που συχνά περιείχε στοιχεία απ' τον Επικουρισμό³.

Το βιβλίο Γ΄ εξ ολοκλήρου αποτελεί τη βιογραφία του Πλάτωνος. Ειδικότερα, εξετάζει τη ζωή του φιλοσόφου, τις επιρροές που δέχτηκε, τις θεωρίες του και καταλήγει στα έργα του χωρίζοντάς τα σε τετραλογίες. Τελειώνει με τη διαίρεση των πραγμάτων του κόσμου σύμφωνα με τον φιλόσοφο.

Το βιβλίο Δ΄ αφιερώνεται από τον Λαέρτιο στους μαθητές του Πλάτωνος στην Ακαδημία: Σπεύσιππο, Ξενοκράτη, Πολέμωνα, Κράτη, Κράντορα, Αρκεσίλαο, Βίωνα, Λακύδη, Καρνεάδη και Κλειτόμαχο. Είναι ολοφάνερο ότι το περιεχόμενο του βιβλίου αυτού είναι δευτερευούσης σημασίας και θα έπρεπε να αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου, αλλά ο συγγραφέας αναγκάστηκε να το

³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκίμισάντων. Άπαντα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων*, τ. 26, μτφρ. Ν. Κυργιόπουλος, Αθήνα, Πάπυρος, 1975, 9.

ξεχωρίσει, γιατί του χρειάστηκε ένα ολόκληρο βιβλίο, για να εξετάσει τον Πλάτωνα⁴.

Το βιβλίο Ε΄ αφιερώνεται στον Αριστοτέλη και τους Περιπατητικούς (Θεόφραστο, Στράτωνα, Λύκωνα, Δημήτριο Φαληρέα, Ηρακλείδη). Στο βιβλίο αυτό δίδεται ο κατάλογος των έργων του Αριστοτέλους αλλά ισχνή διερεύνηση των θεωριών του.

Το Στ΄ βιβλίο το οποίο είναι και εκτενέστερο αφιερώνεται στους Κυνικούς φιλοσόφους. Ένα κεφάλαιο αναφέρεται στον Αντισθένη, τον ιδρυτή της αιρέσεως αλλά τη μερίδα του λέοντος κατέχει η βιογραφία του Διογένους του Κυνικού, του ανθρώπου που χρησιμοποίησε τον αστεϊσμό και το λογοπαίγνιο ως μέσο για τα διδάγματά του. Αυτά τα ευφυολογήματα και τα σκώμματα ο συγγραφέας τα παραθέτει στο βιβλίο αυτό. Στο υπόλοιπο τμήμα του βιβλίου Στ΄ αναφέρεται και στη ζωή μικρότερης σημασίας φιλοσόφων όπως: ο Μητροκλής, ο Κράτης, η Ιππαρχία, ο Μόνιμος, ο Ονησίκριτος, ο Μένιππος κι ο Μενέδημος.

Το βιβλίο Ζ΄ μας γνωρίζει τους Στωικούς. Εκτός από τον Ζήνωνα τον Κιτιέα, του οποίου εκτίθεται η ζωή· τα ευφυολογήματα, οι μαθητές και τα δόγματά του, πληροφορούμαστε μέσα από λιγότερες σαφώς σελίδες και για τους μαθητές του (Αρίστων, Διονύσιο, Ήριλλο, Κλεάνθη, Σφαίρο, Χρύσιππο).

Το βιβλίο Η΄ εκθέτει τα των Πυθαγορείων αρχίζοντας από τον Πυθαγόρα ο οποίος υπήρξε ο ιδρυτής της αιρέσεως και επεκτεινόμενος στη συνέχεια στον Εμπεδοκλή, τον Επίχαρμο, τον Αρχύτα, τον Αλκμαίωνα, τον Ίππασο, τον Φιλόλαο και τον Εύδοξο.

Στο βιβλίο Θ΄ τον απασχολούν διάφοροι μεμονωμένοι φιλόσοφοι, όπως ο Ηράκλειτος, ο Ξενοφάνης, οι Ελεάτες (Παρμενίδης, Μέλισσος, Ζήνων ο Ελεάτης) καθώς και οι Πρωταγόρας και Πύρρων ο Ηλείος.

Τέλος, στο βιβλίο Ι΄ το οποίο είναι το εκτενέστερο ο Διογένης εξετάζει τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του. Ωστόσο, περιέχει και τρεις επιστολές: Προς τον

⁴ Ό.π., 10.

Ηρόδοτον, τον Πυθοκλή και τον Μενοικέα, οι οποίες είναι ενδεικτικές της Επικουρικής ηθικής, της φυσικής και της μετεωρολογίας.

Η εξέταση του έργου του Λαέρτιου επιβεβαιώνει το βασικό γνώρισμα του πονήματός του· ότι πρόκειται για συμπίλημα και ότι ο συγγραφέας του ήταν στην ουσία συμπιλητής. Δεν είναι βέβαια ο ίδιος φιλόσοφος, αλλά βασιζόμενος σε προϋπάρχοντα έργα δανείζεται στοιχεία που παραθέτει συχνά αδόκιμα. Οι πηγές του ποικίλουν και ο Λαέρτιος αναφέρει τα συγγράμματα από τα οποία άντλησε τις πληροφορίες του.

Έτσι, αρχικά βασίστηκε σε πρωτότυπα στοιχεία, όπως διαθήκες ή επιστολές. Για παράδειγμα στο βιβλίο Ε΄ παραθέτει διαθήκες του Αριστοτέλη, του Θεόφραστου, του Στράτωνος, του Λύκωνος, ενώ επιστολές είναι χαρακτηριστικές εκείνες του Επίκουρου. Χρησιμοποιεί επίσης δικανικά κείμενα, όπως το κατηγορητήριο του Σωκράτη στο βιβλίο Β΄.

Κατά δεύτερο λόγο χρησιμοποίησε λογοτεχνικά στοιχεία, σκώμματα των κωμικών ποιητών, εναντίον φιλοσόφων ή ακόμα και στίχους από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το σκωπτικό ποίημα του Τίμωνα στο Β΄ βιβλίο (που αφιερώνεται στον Σωκράτη): «Από τέτοια καταγωγή, λοιπόν, βαστάει ο λιθοξόος αυτός που φλυαρεί γύρω από τους νόμους, ο γητευτής των Ελλήνων που απ' το στόμα του βγάζει ακριβολογίες λεπτές, ο χλευαστής που ρητορεύει με λαιδορίες, ο Αθηναίος παρακατιανός και ειρωνευτής.»⁵

Τέλος, ο Λαέρτιος άντλησε από γνήσιες φιλοσοφικές πηγές. Βασίστηκε κυρίως σε μελετήματα, όπως τις Διαδοχές φιλοσόφων του Σωτίωνος του Αλεξανδρέως, συγγραφέως του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, τον οποίο συνόψισε ο σχεδόν σύγχρονός του Ηρακλείδης ο Λέμβος στο έργο του Περιπατητικού Θεοφράστου *Φυσικῶν δόξαι* διαιρημένο σε δεκαοχτώ βιβλία και εξέταζε τις θεωρίες (δόξεις) των φιλοσόφων κατά θέματα. Χρησιμοποίησε επιπλέον βιογραφίες όπως αυτές του Ερμίππου ή του Αντίγονου του Καρύστιου. Συμβουλευεται ωστόσο και βιβλιογραφικές συλλογές όπως το έργο του Καλλίμαχου *Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραφον* καθώς και χρονολογικά συγγράμματα,

⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, μτφρ.-επιμ. Θ. Γεωργιάδης, Αθήνα, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 105.

όπως τα χρονικά του Απολλόδωρου του Αθηναίου, τη σπουδαιότητα των οποίων τονίζει ο Τσέλλερ ως εξής: «βασικό για τη χρονολογία και της Ιστορίας της ελληνικής φιλοσοφίας ήταν τα χρονικά του Απολλοδώρου του Αθηναίου γραμμένα σε ιαμβικά τρίμετρα, για να ευκολύνουν την αποστήθιση, που έφθαναν κάπου ως τα 110 π.Χ. και στα παλαιότερά τους μέρη στηρίζονταν στη χρονολογία του Ερατοσθένη. Την αιχμή των ιστορικών προσώπων την έβαλε στα σαράντα της χρόνια τη συνέτιζε με κανένα σπουδαίο ιστορικό γεγονός που έτυχε να γίνει στη διάρκεια της ζωής τους κι απ' αυτό λογάριάζε κατά προσέγγιση τη χρονολογία της γέννησής τους»⁶.

Εντούτοις, πρέπει να προστεθεί και μια ακόμη συλλογή απ' την οποία αντλεί ο Διογένης ο Λαέρτιος τα *Απομνημονεύματα* ή *Παντοδαπή Ιστορία* του Φαβωρίνου. Μάλιστα, ο Τσέλλερ γράφει χαρακτηριστικά, ώστε να τονίσει πως το σύγγραμμα του Φαβωρίνου αποτελεί ουσιαστική πηγή του Λαέρτιου: «το έργο του Λαέρτιου είναι ένα συμπίλημα από διάφορα παλαιότερα συμπιλήματα που ο συγγραφέας το έφτιαξε κόβοντας απ' ό,τι είχε μπροστά του και προσθέτοντας νέα συστατικά που τα πήρε απ' τον Διοκλή και από του Φαβωρίνου τα *Απομνημονεύματα* και την *Παντοδαπή Ιστορία*»⁷. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Delatte⁸. Σε ό,τι αφορά τον Σωκράτη βασίζεται στον Πλάτωνα (ἃ Πλάτων ἐν τῷ Φαίδωνι φησίν)⁹, τον Ξενοφώντα, τον Πλούταρχο, καθώς και τον Αριστοφάνη (ή άλλους κωμικούς και σιλλογράφους) ενώ χρησιμοποιεί και τον Όμηρο, τον Ευριπίδη και άλλους ποιητές.

Το εν λόγω σύγγραμμα επομένως αποτελεί αναμφίβολα πολύτιμη πηγή για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ένεκα του όγκου των πληροφοριών που ο Λαέρτιος παρέλαβε από άλλα συγγράμματα. Δίνει δηλαδή τη δυνατότητα να γνωρίσουμε πιο εύκολα τη σκέψη τόσων φιλοσόφων, των οποίων τα γραπτά δε διεσώθησαν ή έχουμε μόνο αποσπάσματα. Ακόμα και τα ανέκδοτα που συχνά παραθέτει δεν συντελούν λιγότερο από τις ιδέες του φιλοσόφου στο να γίνει κατανοητή βαθύτερα η προσωπικότητά του. Αυτή η ανεκδοτολογική του πλευρά

⁶ E. Zeller, *Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie*, μτφρ. Χ. Θεοδωρίδης, 9.

⁷ Ο.π., 8-9.

⁸ Delatte, *Vie de Pythagore*, ό.π., 46-48.

⁹ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 130.

οφείλεται στο ότι ο συγγραφέας δεν ήταν και φιλόσοφος, αλλά ένας “κοσμικός τύπος”, όπως παρατηρεί ο Delatte¹⁰.

Ο Λαέρτιος παραθέτει αυτές τις μικρές και διασκεδαστικές ιστορίες που καθιστούν ευχάριστη την ανάγνωση, αλλά και αναδεικνύουν με εναργέστερο τρόπο τη μορφή ορισμένων ξακουστών φιλοσόφων, όπως για παράδειγμα του Κυνικού Διογένη (βιβλίο Στ'). Χαρακτηριστική είναι η απάντηση που δίνει ο φιλόσοφος σ' αυτόν που τον ρωτά ποια ώρα πρέπει να τρώμε: «εἰ μὲν πλούσιοι, ὅταν θέλη, εἰ δὲ πένης, ὅταν ἔχη» απάντησε¹¹.

Απ' την άλλη το βιβλίο πολλές φορές παρέχει πληροφορίες για τις πολιτικές συνθήκες στον καιρό του φιλοσόφου που εξετάζει και παρελαύνει απ' τις σελίδες του το γλωσσικό ύφος των ελληνικών πληθυσμών εννέα αιώνων, από τους αρχαϊκούς τύπους του 7^{ου} αιώνα: Αἵ γὰρ ἄτερ νούσων τε καὶ ἀργαλέων μελεδωνέων (Α, 60) έως το λεξιλόγιο του Πλουτάρχου που νομίζεις ότι διαβάζεις σημερινό κείμενο στην καθαρεύουσα¹².

Επιπλέον, ο συγγραφέας κινείται τόσο άνετα στην ηθική, τμήμα της φιλοσοφίας που χαρακτηρίζεται από πολλούς ως περισσότερο προσιτό. Εξάλλου παραχωρεί εκτεταμένη θέση στους Κυρηναϊκούς, τους Σκεπτικούς, τους Κυνικούς, τους Στωικούς και τους Επικουρείους. Αυτό συμβαίνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε όποιος θέλει να διαβάσει σ' ένα μόνο αρχαίο βιβλίο μια περίληψη των Ελληνικών ηθικών συστημάτων, αναμφισβήτητα θα λέγαμε πως χρειάζεται να συμβουλευτεί τους *Βίους των Φιλοσόφων* του Διογένους Λαερτίου¹³.

Εντούτοις, δεν πρέπει να παραλειφθούν και ορισμένα ελαττώματα της μεθόδου που ακολουθεί ο συγγραφέας του έργου. Η κατάταξη που επιχειρεί ο Λαέρτιος είναι καθαρά χρονολογική και δημιουργεί ένα χάσμα μεταξύ των κεφαλαίων που υφίστανται. Αυτό συμβαίνει, διότι εξετάζει απομονωμένα κάθε φιλοσοφική κατεύθυνση, ενώ οι συγγραφείς που έζησαν την ίδια εποχή δεν εξετάζονται μαζί, αλλά κατανέμονται σε διάφορα κεφάλαια. Το ενδιαφέρον,

¹⁰ Delatte, *Vie de Pythagore*, ό.π., 39.

¹¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκίμισάντων. Άπαντα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων*, ό.π., 40.

¹² Ό.π., 4-5.

¹³ Ό.π., 17.

δηλαδή, ίσως να ήταν μεγαλύτερο για το εν λόγω σύγγραμμα εφόσον η διαίρεση γινόταν ανά περίοδο και όχι ανά κατεύθυνση. Μ' αυτόν τον τρόπο θα ήταν εναργέστερος και ο τρόπος που δέχτηκαν επιδράσεις οι φιλόσοφοι μεταξύ τους.

Πάντως τη σπουδαιότητα του έργου του Λαέρτιου αναμφίβολα μαρτυρούν και οι αλληπάλληλες από το 1533 εκδόσεις του βιβλίου και το πλήθος των κριτικών εργασιών που αφιερώθηκαν στο κείμενό του καθώς και μελετημάτων που βασίστηκαν σ' αυτό¹⁴.

¹⁴ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, τ. 1 (βιβλία 1-5), μτφρ. E.D. Hicks, Loeb Classical Library 184, Μασσαχουσέτη ΗΠΑ, Harvard University Press, 1925.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο Σωκράτης στον Διογένη τον Λαέρτιο

2.1. Καταγωγή και Οικογένεια

Ο Σωκράτης ανήκε σε ταπεινή γενιά με την έννοια ότι η οικογένειά του δεν είχε διακριθεί σε πλούτο ή στην πολιτική. Ο Σωφρονίσκος, ο πατέρας του φιλοσόφου, ήταν λιθουργός¹⁵, δηλαδή λιθοξόος στο επάγγελμα και παντρεύτηκε τη Φαιναρέτη, μαία σύμφωνα με τον Πλάτωνα¹⁶. Ίσως όμως να πρόκειται για ανέκδοτο, δηλαδή ο Σωκράτης να έχει μητέρα μαία ως πατέρα της μαιευτικής¹⁷. Σύμφωνα με τον Λαέρτιο ο Σωκράτης ακολουθεί το επάγγελμα του λιθοξόου και μάλιστα από το εργαστήριό του τον ξεσηκώνει ο Κρίτων, για να τον κάνει φιλόσοφο¹⁸. Πάντως, ούτε ο Ξενοφών ούτε ο Πλάτων αναφέρονται σε οποιοδήποτε επάγγελμα του Σωκράτη. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το χωρίο του Ξενοφώντος στο έργο του *Απομνημονεύματα* στο οποίο ο φιλόσοφος παρουσιάζεται να συνομιλεί με τον αδριαντοποιό Κλείωνα¹⁹ χωρίς να γίνεται ούτε από τον ίδιο αλλά ούτε κι απ' τον Ξενοφώντα καμμία αναφορά σε αντίστοιχη επαγγελματική δραστηριότητα του Σωκράτη. Απλώς, ο τελευταίος φέρεται να επισημαίνει την αξία του αδριαντοποιού Κλείωνα. Αυτό που αναφέρεται με βεβαιότητα από τον Πλάτωνα και στον Ξενοφώντα είναι τα περιορισμένα μέσα διαβίωσης που είχε ο Σωκράτης («Οὕτω γὰρ εὐτελής ἦν ὥστ' οὐκ οἶδα εἴ τις, οὕτως ἂν ὀλίγα ἐργάζοιτο ὥστε μὴ λαμβάνειν τὰ Σωκράτει ἀρκούντα»)²⁰. Γι' αυτόν τον λόγο μείωνε τόσο τις ανάγκες του, ώστε να ζει με αυτάρκεια. Ο Λαέρτιος αναφέρει πως μαζί με τον μαθητή του Αισχίνη, δίδαξε τη ρητορική

¹⁵ Διογένης Λαέρτιος Β, 1 («ἦν υἱὸς λιθουργοῦ»).

¹⁶ Plat. *Θεαίτητος* 151c.

¹⁷ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 50

¹⁸ Διογένης Λαέρτιος Β, 1 («Κρίτωνα δ' ἀναστήσαι αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἐργαστηρίου καὶ παιδεῦσαι»).

¹⁹ Ξενοφ. *Απομνημονεύματα* Γ' 10, 6-8 («Καλοὶ οὓς ποιεῖς δρομέας τε καὶ παλαιστὰς καὶ πύκτας καὶ παγκρατιαστάς»).

²⁰ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', μτφρ. Κ. Βάρναλης, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 46.

τέχνη²¹ και παραθέτει πληροφορία του Αριστόξενου ότι αμειβόταν δίκην προφανώς ανεκδότου²².

Ο Σωκράτης ήταν παντρεμένος και είχε τρεις γιους. Ο Λαέρτιος βασιζόμενος στον Αριστοτέλη και στο σύγγραμμά του *Περὶ εὐγενείας* (απ. 2 Ross) αναφέρει πως ο Σωκράτης είχε δύο γυναίκες με πρώτη την Ξανθίππη απ' την οποία απέκτησε τον μεγαλύτερο γιο του, τον Λαμπροκλή, και δεύτερη τη Μυρτώ, κόρη του πολιτικού Αριστείδη, την οποία είχε παντρευτεί χωρίς προίκα. Γιοι της ήταν ο Σωφρονίσκος και ο Μενέξενος. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης μας εξηγεί πως ο Σωκράτης πίστευε ότι η ευγένεια δε βασίζεται στην υψηλήκαταγωγή ή στον πλούτο παρά μόνο στην καταγωγή από άξιους γονείς. Ο Σωκράτης, λοιπόν, από σεβασμό προς τον πατέρα, αποφάσισε να παντρευτεί το εντελώς άπορο κορίτσι²³. Επιπλέον, ο Διογένης ο Λαέρτιος μαρτυρεί ότι υπήρχε μια εκδοχή, στην οποία – αντίθετα με τον Αριστοτέλη– η Μυρτώ χαρακτηριζόταν ως η πρώτη και η Ξανθίππη ως η δεύτερη σύζυγος²⁴. Τέλος, υπάρχει και μια τρίτη εκδοχή, η οποία παρουσιάζει τον Σωκράτη παντρεμένο με δύο γυναίκες ταυτόχρονα. Κατοπινοί συγγραφείς, για να μετριάσουν το σκάνδαλο επινόησαν μια απόφαση του Αθηναϊκού λαού σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι, για να καλύψουν όσα κενά δημιουργήθηκαν στον ανδρικό πληθυσμό από τον πόλεμο, αποφάσισαν ότι επιτρεπόταν να παντρεύεται κανείς με μια συμπολίτισσά του, αλλά να κάνει παιδιά και με άλλη²⁵. Πάντως, το όνομα της Ξανθίππης εγείρει μεγαλύτερες αξιώσεις ιστορικής αξιοπιστίας, αλλά αυτό δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Η κακότητα της Ξανθίππης, οι ιδιότητες της στριμμένης και μονίμως παραπονούμενης συζύγου, καθώς και όλα τα συμπαρομαρτούντα μ' αυτές, πέρασαν κατά τρόπο έκτυπο στη λογοτεχνία μαζί με πλήθος ανέκδοτα ορισμένα από τα οποία παραθέτει στο περί Σωκράτους κείμενό του ο Λαέρτιος. Φαίνεται ότι τις έπλασα κάποιοι ή κάποιος από τους παλαιούς Σωκρατικούς, παρότι ορισμένοι από εκείνους υπήρξαν πρώιμοι υποστηρικτές τής ισότητας μεταξύ

²¹ Διογένης Λαέρτιος Β, 20 («μετὰ τοῦ μαθητοῦ Αἰσχίνου ῥητορεύειν ἐδίδαξε»).

²² Διογένης Λαέρτιος Β, 20 («φησὶ δ' αὐτὸν Ἀριστόξενος ὁ Σπινθάρου καὶ χρηκτίσασθαι»).

²³ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, μτφρ. Άνν. Γεωργίου, Αθήνα, Γνώση, 121.

²⁴ Διογένης Λαέρτιος Β, 26.

²⁵ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 123.

ανδρών και γυναικών, κάτι που φαίνεται (έστω και έμμεσα διατυπωμένο) και στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος²⁶.

Ο Διογένης Λαέρτιος συνέλεξε τα σπουδαιότερα στιγμιότυπα μεταξύ Σωκράτους και Ξανθίππης, τα οποία έχουν καταστεί παροιμιώδη. Σχετικώς με τις ακρότητες του χαρακτήρα της Ξανθίππης, οι μελετητές έχουν εντοπίσει τις ακόλουθες σημαντικές συνιστώσες.

Ο ρόλος της Ξανθίππης σε ορισμένα παροιμιώδη στιγμιότυπα φαίνεται να είναι ο ρόλος μιας δραματουργικής ετέρας όψεως του Σωκράτους, στόχος της οποίας είναι η προβολή ορισμένων ιδιοτήτων του φιλοσόφου και ενίοτε η Ξανθίππη χρησιμοποιείται, για να εμπνεύσει με καθαρά δραματουργικό τρόπο μία γνώμη ή μια ατάκα ιδιαιτέρως αποτελεσματική στον Σωκράτη²⁷.

Όσον αφορά στο πρώτο αρκεί να παραθέσουμε το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Καλέσας ἐπὶ δείπνον πλουσίους, καὶ τῆς Ξανθίππης αἰδουμένης, ἔφη: θάρρει· εἰ μὲν γὰρ εἶεν μέτριοι, συμπεριενεχθεῖεν ἔφη: εἰ δὲ φαῦλε ἡμῖν αὐτῶν οὐδὲν μελήσει»²⁸. Και σχετικά με το δεύτερο αντιπροσωπευτική είναι η ακόλουθη μαρτυρία: «Σωκράτης Ἀθηναῖος καταδικασθεὶς ὑπὸ Ἀθηναίων κατακρημνισθῆναι τῆς γυναικὸς Ξανθίππης κλαιούσης καὶ λεγούσης ‘ὦ Σώκρατες, ἀδίκως ἀποθνήσκεις’ εἶπε πρὸς αὐτήν: ‘Σὺ οὐ βούλου με δικαίως ἀποθνήσκειν;»²⁹.

Άλλη μια ακόμα περικοπή ενδεικτική του αφόρητου χαρακτήρα της Ξανθίππης και της χολότητάς της είναι η εξής: «Για την Ξανθίππη, που κάποια φορά τον έβρισε και μετά του πέταξε νερό, είπε: ‘Δεν θα το έλεγα πως η Ξανθίππη μετά τις βροντές θα προκαλέσει και βροχή;» Στον Αλκιβιάδη που είπε πως η Ξανθίππη είναι ανυπόφορη όταν βρίζει, απάντησε: «Το έχω συνηθίσει σα να ακούω συνέχεια τροχαλίες. Εσύ ανέχεσαι τη φασαρία που κάνουν οι χήνες; Ναι, αλλά μου γεννούν αυγά και πουλάκια. Κι εμένα η Ξανθίππη μου γεννά παιδιά. Επίσης με μια σκληρή γυναίκα, έλεγε, πως πρέπει να ζει κάποιος όπως οι ιππείς με

²⁶ Διογένης Λαέρτιος, Σωκράτης, ό.π., 53.

²⁷ G. Reale, *Σωκράτης. Προς ανακάλυψιν της αρχαίας σοφίας*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερευνής της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2008, 297-298.

²⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* Β, 36.

²⁹ Ό.π., Β, 15.

τα ατίθασα άλογα.» Όπως εκείνος έλεγε «αν τα δαμάσουν, δεν έχουν πρόβλημα με τα υπόλοιπα, έτσι κι εγώ ζώντας με την Ξανθίππη θα μάθω να συμπεριφέρομαι στους άλλους ανθρώπους.»³⁰

Η αιχμή της τελευταίας ιστορίας είναι ότι η ενόχληση από έναν άνθρωπο, ο οποίος βρίζει ανόητα είναι το ίδιο αδιάφορη όσο και η ενόχληση από ένα άλογο ζώο (η συστηματική ηθική θα μπορούσε π.χ. να συμπεράνει απ' αυτό ότι στην πραγματικότητα ο τρελός δεν είναι παρά ένα ζώο³¹. Πάντως, το ακόλουθο ανέκδοτο του Διογένους του Λαερτίου, όταν τον ρώτησαν ένα προτιμά να παντρευτεί ή όχι ο Σωκράτης απάντησε: «Είτε το ένα κάνεις, είτε το άλλο θα το μετανιώσεις»³².

Υπάρχει όμως και μια εντελώς διαφορετική εικόνα της Ξανθίππης, η οποία βέβαια έχει κι ένα εντελώς διαφορετικό βιογραφικό υπόβαθρο. Είναι η εικόνα της Ξανθίππης ως χήρας μετά τον θάνατο του Σωκράτη. Έτσι, έχουμε ένα χωρίο, όπου αναφέρεται ότι η Ξανθίππη προφανώς μετά τον θάνατό του συζύγου της, είπε ότι το πρόσωπο του Σωκράτη παρ' όλες τις μεταπτώσεις των τυχών της Αθήνας και της δικής του ζωής παρέμενε συνεχώς το ίδιο, τόσο όταν έφευγε απ' το σπίτι του όσο και όταν επέστρεφε. Γιατί ο Σωκράτης προσαρμοζόταν σε κάθε περίσταση, είχε χαρούμενη διάθεση και ήταν υπεράνω κάθε φόβου και λύπης³³. Η Ξανθίππη λέγεται επαινέθηκε πολύ απ' τον Απολλόδωρο και τον Δίωνα, επειδή απορρίπτει κάθε ξένη βοήθεια και δηλώνει παντού ότι έχει αρκετά, γιατί είναι αποκλειστικά προνόμιο των φίλων του Σωκράτη για να την υποστηρίξουν.

Ωστόσο, οι ξένοι φιλόσοφοι έχουν σχηματίσει αυστηρή γνώμη για τη σύζυγο του φιλοσόφου. Ο Hamann επί παραδείγματι έφτασε στο σημείο να υποθέσει ότι ένας απ' τους λόγους για τους οποίους ο Σωκράτης δεν ασχολήθηκε με τη συγγραφή οφείλεται στο καθημερινό μαρτύριο που υφίστατο εξ αιτίας της Ξανθίππης. Ο Hamann προσθέτει ότι η ίσως και απ' το σπίτι του να έλειπαν η ησυχία, η σιωπή και η γαλήνη, οι οποίες είναι απαραίτητες για ένα φιλόσοφο,

³⁰ Ο.π., Β, 36-37.

³¹ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 126.

³² Διογένης Λαέρτιος, Β, 33.

³³ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 130.

ώστε να μπορεί να συγγράφει και κατ' επέκτασιν να επιδιώκει την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία τόσο του εαυτού του όσο και των άλλων³⁴.

Πολύ πιο αυστηρή, βέβαια, είναι η γνώμη του Nietzsche. Στο έργο του *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο* ο Nietzsche γράφει³⁵: «Ο Σωκράτης βρήκε τη γυναίκα που χρειαζόταν –εάν όμως την είχε γνωρίσει καλά δε θα την αναζητούσε– ακόμη και ο ηρωισμός αυτού του ελεύθερου πνεύματος δε θα προχωρούσε τόσο πολύ. Στην πραγματικότητα η Ξανθίππη τον ωθούσε ολοένα και περισσότερο προς το ιδιαίτερο επάγγελμά του, καθιστώντας αβίωτες και αφιλόξενες την εστία και την οικία τους: τον edίδαξε να ζει στους δρόμους και οπουδήποτε υπήρξε ευκαιρία για κουβέντα και σχόλη, έως ότου με αυτόν τον τρόπο κατέληξε να είναι ο μεγαλύτερος περιπατητικός φιλόσοφος των Αθηνών [...]»³⁶.

Όχι τόσο πλούσια, αλλά αξιόλογη είναι και η παράδοση για τα παιδιά του Σωκράτη, τον Λαμπροκλή, τον Σωφρονίσκο και τον Μενέξενο. Ενδιαφέρουσα είναι μια συνοπτική σημείωση του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης³⁷ δίνει παραδείγματα για το πως προικισμένες οικογένειες μπορούν να εκφυλιστούν και να βγάλουν εκκεντρικούς χαρακτήρες, όπως για παράδειγμα οι οικογένειες του Αλκιβιάδη και του Διονυσίου του πρεσβύτερου, ενώ αντίστροφα οικογένειες ισορροπημένες και συνετές μεταπίπτουν στην αφάνεια και στην πνευματική αμβλύτητα. Ως παράδειγμα γι' αυτή την περίπτωση αναφέρονται οι οικογένειες του Κίμωνα, του Περικλή και του Σωκράτη. Το θέμα έχει συμπεριληφθεί στον Πρωταγόρα, όπου γίνεται συζήτηση για τον Περικλή και καταδεικνύεται η παιδευτική ικανότητα των παλιών πολιτικών της Αθήνας. Δεν γνωρίζουμε αν και κατά πόσο υπήρχαν ακριβέστερες διηγήσεις για την άσχημη κατάληξη των γιών του Σωκράτη. Οπωσδήποτε, ήταν βέβαιο ότι κανένας τους δεν έγινε φιλόσοφος³⁸.

³⁴ J.G. Hamman, *Memorabili di Socrate*, Μιλάνο, Rusconi Libri, 1999, 101-103.

³⁵ F. Nietzsche, *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*, OFN, IV2, 237 κι εξής.

³⁶ G. Reale, Σωκράτης. *Προς ανακάλυψιν της αρχαίας σοφίας*, ό.π., 301.

³⁷ Αριστοτέλους *Ρητορική* 1390b 30 κι εξής.

³⁸ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 132.

2.2. Ο Σωκράτης ο πολίτης (ή Σωκράτης και το κράτος)

Σε σύγκριση με τη μοναδική πνευματική σημασία του Σωκράτη διαθέτουμε παραδόξως ελάχιστες μόνο πληροφορίες για την πολιτική του δραστηριότητα. Δεν μπορεί δηλαδή να γίνει λόγος για την πολιτική σταδιοδρομία του Σωκράτη. Όταν ο Αντιφών τον ρώτησε πώς νομίζει ότι ο ίδιος κάνει άλλους πολιτικούς, ενώ αυτοπροσώπως δεν αναμειγνύεται στην πολιτική, ο Σωκράτης του απάντησε: «Με ποιον τρόπο θα μπορούσα να ασχοληθώ με την πολιτική, ω Αντιφώντα, αν ανακατευόμουν προσωπικά με τα ζητήματα της πολιτικής ή αν φρόντιζα να κάνω όσους περισσότερους μπορούσα ικανούς σ' αυτά τα πράγματα;»³⁹ Εξάλλου, στον κύκλο των φίλων του Σωκράτη συμπεριλαμβάνονται ορισμένοι από τους σημαντικότερους πολιτικούς της Αθήνας. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι όλοι είχαν ευεργετική επίδραση στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας. Αντίθετα, ορισμένοι απ' τους ακροατές του –ο Κριτίας για παράδειγμα– και τους μαθητές του –ο Αλκιβιάδης παραδείγματος χάριν– έπαιξαν ολέθριο ρόλο σε δύσκολες περιόδους το Αθηναϊκού κράτους. Αλλά εκτός απ' τους προαναφερθέντες υπήρχαν και άλλοι πολλοί όπως ο Νικίας ή ο Λάχης που συγκαταλέγονται στους πολιτικούς που συναναστράφηκαν μαζί το και ευεργετήθηκαν από τη συνάφεια μ' εκείνον.

Σ' αυτά τα δεδομένα, υπάρχει οπωσδήποτε ένα στοιχείο αρχής. Μπορεί να περιγραφεί με διάφορους τρόπους. Μια ομάδα ποιητικών κατασκευών πρέπει να έχει συνειδητά την πρόθεση να επεξεργαστεί αυτή την ακριβώς την αντίθεση: ότι οι πολιτικά δραστηριότεροι και ηγετικότεροι άνδρες της Αθήνας συγκεντρώνονται γύρω από έναν άνδρα, που ο ίδιος έκανε πάντα στο παρασκήνιο και ουδέποτε εμφανιζόταν ως πολιτικός με δικά του προσωπικά σχέδια. Ο λιτός, ασήμαντος σοφός γίνεται μυστικοσύμβουλος και νουθετής των μεγάλων πολιτικών της Αθήνας⁴⁰.

Μια άλλη ομάδα καθιστά τον Σωκράτη εκπρόσωπο μιας έντονα απολιτικής σοφίας, η οποία κατηγορεί το κράτος από το οποίο δεν μπορεί κανείς να περιμένει κάτι καλό και αποφεύγει τη δράση. Η αποχή όμως απ' την άμεση πολιτική δε

³⁹

⁴⁰ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 138.

σημαίνει επίκριση εν γένει της πολιτικής. Θα μπορούσε να πει ίσως κανείς ότι η αποδοκιμασία, η κατάκριση του κράτους που διαφαίνεται σε κάποιους Σωκρατικούς δεν αποτελεί κατ' ανάγκην και πεποίθηση του ίδιου του Σωκράτη⁴¹. Κατά τον Ξενοφώντα ο φιλόσοφος επικρίνει τον Αρίστιππο⁴² λέγοντάς του ότι με κανένα τρόπο δεν κατατάσσει τον εαυτό του στην τάξη των ανθρώπων που θέλουν να κυβερνούν και παρομοιάζει τους άρχοντες ως δούλους των αρχόμενων. Ωστόσο, ο Λαέρτιος αποδίδει στον Αρίστιππο τη γνώμη ότι μπορεί η ευημερία της πατρίδος να προκαλεί σε κάποιον τέτοια χαρά, ώστε να χαίρεται και ο ίδιος σαν να είναι προσωπικοί οι λόγοι αυτής της χαράς. Ο ίδιος αναφέρει ένα ανέκδοτο επικριτικό για τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων: «Μοιάζει σαν κάποιος να περιφρονεί ως κίβδηλο ένα τετράδραχμο αλλά να αποδέχεται τη σωρό απ' αυτά τα νομίσματα ως κανονικά»⁴³. Η περιφρόνηση της μάζας, ωστόσο, δεν κατατάσσει υποχρεωτικά στη συντηρητική παράταξη του περιφρονητή της. Από την άποψη της ιστορίας των προβλημάτων αυτό το σύμπλεγμα είναι πολύ ενδιαφέρον. Δείχνει πως αντιμετώπιζε τουλάχιστον ένα μέρος της σωκρατικής φιλολογίας την τάση απομάκρυνσης από το κράτος και την πολιτική, που όλο και δυνάμωνε απ' το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα⁴⁴. Ο Σωκράτης εντούτοις δέχεται το κράτος και θεωρεί άτοπο τον ισχυρισμό ότι μπορεί να ζήσει κανείς εκτός του κράτους.

Παρόμοιο βέβαια είναι και το θέμα του θίγει ο Ξενοφώντας στην *Απολογία Σωκράτους*. Ο κατηγορος του Σωκράτη είπε ότι αυτός παρέσυρε τους μαθητές του να περιφρουρούν τους καθιερωμένους νόμους, υποστηρίζοντας ότι είναι αφελές να ορίζεται με κλήρο η κυβέρνηση του κράτους, ενώ βέβαια κανένας άνθρωπος δεν ήθελε να εμπιστευτεί έναν καπετάνιο που ορίστηκε με κλήρο ή ν' ακούσει έναν αυλητή που επιλέχθηκε με κλήρο, αν και παρόμοια πράγματα προκαλούν πολύ μικρότερη ζημιά από την κακή διαχείριση των υποθέσεων του κράτους⁴⁵. Το ίδιο θέμα πρέπει να απασχόλησε και την Πολυκράτη στην κατηγορία του εναντίον του Σωκράτη, έργο που εμφανίστηκε οπωσδήποτε μετά τον θάνατο του φιλοσόφου.

⁴¹ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 85.

⁴² Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα* Β' 1.

⁴³ Διογένης Λαέρτιος, Β' 34.

⁴⁴ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 140.

⁴⁵ Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα* Α' 2,9.

Μια άλλη κατηγορία του Πολυκράτη ήταν ότι ο Σωκράτης προπαγάνδιζε την αργία και την περιφρόνηση της επαγγελματικής απασχόλησης. Στο σημείο αυτό μπορεί να εμφιλοχωρεί ένα λάθος: άλλο η αργία/αεργία που αποτελεί όνειδος κατά την Ησιόδεια παράδοση κι άλλο η σχόλη την σχέση της οποίας με τον Σωκράτη μας παραδίδει σωστά ο Λαέρτιος. Η αργία πάντως καταδικαζόταν από έναν παλιό νόμο, αποδιδόμενο κακώς στον Σόλωνα, ενώ η σχόλη είναι απλώς ο χρόνος που οφείλει να διαθέτει ο άνθρωπος στον εαυτό του, για να σκεφθεί δημιουργικά⁴⁶.

Όσον αφορά την ανασκευή της κατηγορίας εναντίον του Σωκράτη μπορεί να αναφερθεί και ένα κείμενο του Ξενοφώντα⁴⁷. Εκεί αναφέρονται τα εξής: ο Σωκράτης είχε έναν φίλο από καλό σπίτι ονόματι Αρίσταρχο. Λόγω πολιτικών ταραχών οι συγγενείς του –ως επί το πλείστον γυναίκες– εγκατέλειψαν κάποτε την πόλη της Αθήνας και κατέφυγαν σ' αυτόν που είχε την περιουσία του στον Πειραιά. Έτσι, λοιπόν, ξαφνικά, ο Αρίσταρχος βρέθηκε με νοικοκυριό τουλάχιστον δεκατεσσάρων προσώπων, χωρίς το υπηρετικό προσωπικό και είχε μεγάλη έγνοια για το πώς θα εξασφάλιζε τα προς το ζην όλων αυτών των ανθρώπων. Ο Σωκράτης του πρότεινε να απασχολήσει τις γυναίκες με κάποια γυναικεία εργασία που θα τους απέφερε κάποιο κέρδος. Στην αρχή ο Αρίσταρχος αρνήθηκε αγανακτισμένος: είπε ότι δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να απαιτήσει τέτοια πράγματα από ελεύθερους πολίτες. Τότε ο Σωκράτης απέδειξε διεξοδικά ότι η απραξία (αεργία) είναι η πηγή όλων των κακών και κάθε δυστυχίας. Ο Αρίσταρχος πείστηκε από τον Σωκράτη. Προμηθεύτηκε μαλλί, οι γυναίκες άρχισαν να δουλεύουν και ο Αρίσταρχος απαλλάχθηκε από τις έγνοιες. Αναμφίβολα ο σκοπός της διήγησης είναι η ανασκευή της άποψης που αποδόθηκε στον Σωκράτη ότι η αεργία είναι η αρχοντικότερη μορφή ζωής⁴⁸.

Βέβαιο, επίσης, είναι ότι ο φιλόσοφος υπήρξε διαρκώς και συνεπέστατα αφοσιωμένος πολίτης, που σπανίως εγκατέλειψε την πατρίδα του. Ο Πλάτων μνημονεύει ότι μονάχα μια φορά ταξίδεψε εκτός Αθηνών και αυτό ήταν ένα σύντομο ταξίδι ως τον Ισθμό, πληροφορία που επαναλαμβάνει ο Λαέρτιος,

⁴⁶ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 87.

⁴⁷ Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα* 11, 7.

⁴⁸ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 150.

προσθέτοντας ωστόσο ως ανέκδοτα δύο άλλες αποδημίες του μία με προορισμό τη Σάμο και μία δεύτερη ως τους Δελφούς («ἀλλὰ καὶ εἰς Ἴσθμόν, ὥς φαβωρίνος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων»)⁴⁹.

Την πίστη του στο κράτος και τη φιλοπατρία του απέδειξε εμπράκτως ο Σωκράτης, συμμετέχοντας σε αρκετές εκστρατείες, απ' τις οποίες γνωρίζουμε τρεις, αυτή την Ποτεΐδαια (432 π.Χ.), στο Δήλιο (424/23 π.Χ.) και εκείνην της Αμφίπολης (422 π.Χ.). Στην Ποτεΐδαια πήγε διά θαλάσσης και όχι μέσω Θεσσαλίας. Το πιθανότερο είναι να υποθέσουμε ότι το ταξίδι του Σωκράτη χρησίμευσε σ' ένα σωκρατικό, για να παρουσιάσει τον Σωκράτη να επικοινωνεί μ' έναν απ' τους Θεσσαλούς ηγεμόνες των οποίων λέγεται ότι είχε απορρίψει κατηγορηματικά την πρόσκληση, σύμφωνα με μία παράδοση⁵⁰. Τότε λέγεται ότι του δόθηκε το αριστείο για την ανδρεία που επέδειξε, αλλά εκείνος το παραχώρησε στον Αλκιβιάδη. («ὅτε καὶ μεῖναι διὰ νυκτὸς ὅλης ἔφ' ἐνὸς σχήματος αὐτόν φασι, καὶ ἀριστεύσαντα αὐτόθι παραχωρῆσαι Ἀλκιβιάδῃ τοῦ ἀριστείου»). Το Συμπόσιο του Πλάτωνα, όμως, αναφέρει επιπλέον ότι ο Αλκιβιάδης πληγώθηκε βαριά και έζησε μόνο επειδή ο Σωκράτης στάθηκε στο πλευρό του και τον απομάκρυνε από το κέντρο των εχθρών μαζί με τα όπλα του. Μετά απ' αυτό επρόκειτο να πάρει το βραβείο ο Σωκράτης. Αυτός όμως επέμεινε να δοθεί στον Αλκιβιάδη. Επομένως, στο χωρίο αυτό καταδεικνύεται ότι ο Σωκράτης είναι ο μόνος άνθρωπος στον οποίο κατά βάθος ο Αλκιβιάδης οφείλει όλα όσα τον καθιστούν καλό και μεγάλο. Θέλει να πει ότι ο Σωκράτης είναι εκείνος στην ανιδιοτέλεια του οποίου ο Αλκιβιάδης οφείλει την πρώτη και γνησιότερη φήμη του⁵¹.

Περνώντας στη μάχη στο Δήλιο η ανδρεία του φιλοσόφου διπλασιάστηκε, όμως, η έκταση της ήττας που υπέστησαν οι Αθηναίοι μάλλον δεν τους επέτρεπε να απονείμουν αριστεία. Ο Λαέρτιος αναφέρει ότι ο Ξενοφών σώθηκε απ' τον Σωκράτη⁵² αλλά η εκδοχή αυτή σύμφωνα με πολλούς μελετητές είναι απορριπτέα τελείως και λανθασμένη, δεδομένου ότι ο Ξενοφών λόγω ηλικίας δε θα μπορούσε

⁴⁹ Διογένης Λαέρτιος, Β, 15.

⁵⁰ Διογένης Λαέρτιος Β, 23.

⁵¹ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 163.

⁵² Διογένης Λαέρτιος Β, 23 («καὶ Ξενοφῶντα ἀφ' ἵππου πεσόντα ἐν τῇ κατὰ Δήλιον μάχῃ διέσωσεν ὑπολαβόν»).

να είχε στρατευθεί. Για τη συμμετοχή του Σωκράτη στη μάχη της Αμφίπολης δε διαθέτουμε παρά μόνο την αναφορά στο γεγονός⁵³. Αξιοσημείωτο επίσης ως προς τη στάση του Σωκράτη στα πολεμικά πράγματα της πατρίδας του είναι αυτό που μνημονεύει ο Λαέρτιος⁵⁴, πως ο Αντισθένης συμμετείχε στη μάχη της Τανάγρας, πολεμώντας γενναία και ότι επαινέθηκε για την ανδρεία του από τον φιλόσοφο.

Ο Σωκράτης υπάκουσε πιστά στους νόμους της πόλης και συμμορφώθηκε απόλυτα προς το κρατούν δίκαιο. Μάλιστα, ο Ξενοφώντας στα *Απομνημονεύματά* του παραθέτει περιεκτικό χωρία σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά του Σωκράτη⁵⁵. Αλλά και τη γνώμη που είχε για τη δικαιοσύνη δεν την έκρυβε (οὐκ ἀπεκρύπτετο ἢν γνώμην εἶχε περὶ τοῦ δικαίου), την έδειχνε με τα έργα του, ώστε να είναι στους άλλους φανερό ότι πρόθυμα ακαολουθεί την παραδεδομένη τάξη. Και όταν οι Τριάκοντα τον πρόσταξαν να πράξει κάτι αντίθετα με τον νόμο, δεν θα ακολούθησε τις προσταγές τους. (Ἦν δε καὶ ἰσχυρογνώμων καὶ δημοκρατικός, ὡς δῆλον ἔκ τε τοῦ μὴ εἶξαι τοῖς περὶ Κριτίαν κελεύουσι Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον, ἄνδρα πλούσιον, ἀγαγεῖν πρὸς αὐτούς, ὥστε ἀπολέσθαι)»⁵⁶. Έτσι, στον Σωκράτη μένει η τιμή ποιος πρέπει να είναι ο σωστός πολίτης⁵⁷.

Το ίδιο πνεύμα διέπει και την άσκηση των πολιτικών αξιωμάτων από τον Σωκράτη. Στη φοβερή δίκη για τους στρατηγούς στα 406 ήταν πρύτανης. Δε δίστασε τότε ο φιλόσοφος να πάρει θέση αντίθετη προς τον μανιασμένο δήμο, που ζητούσε την ποινή του θανάτου για όλους τους στρατηγούς, οι οποίοι είχαν κερδίσει τη ναυμαχία στις Αργινούσες, επειδή δε μάζεψαν τους μαχητές απ' τη θάλασσα⁵⁸. Έτσι, μόνος αυτός καταψήφισε την απόφαση για την καταδίκη των δέκα στρατηγών (καὶ μόνος ἀποψηφίσασθε τῶν δέκα στραγητῶν)⁵⁹. Ο Ξενοφών μας πληροφορεί στα *Ελληνικά* του ότι οι πρυτάνεις συμφώνησαν από τον φόβο

⁵³ Διογένης Λαέρτιος Β, 23 («έστρατεύσατο γοῦν εἰς Ἀμφίπολιν»).

⁵⁴ Διογένης Λαέρτιος Στ, 1.

⁵⁵ Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα* Δ' 4,1.

⁵⁶ Διογένης Λαέρτιος Β, 40.

⁵⁷ Β.Ν. Τατάκης, *Ο Σωκράτης. Η ζωή του, η διδασκαλία του*, Αθήνα, Αστήρ, 1975, 46.

⁵⁸ Πλάτωνος *Άπολογία* 32b.

⁵⁹ Διογένης Λαέρτιος Β, 40.

τους όλοι να προωθήσουν το παράνομο ψήφισμα εκτός απ' τον Σωκράτη, γιο του Σωφρονίσκου⁶⁰.

Τέλος, χρειάζεται ν' αναφερθούμε στη σχέση του Σωκράτη με τους ηγεμόνες. Ο φιλόσοφος περιφρόνησε ακόμη και την προσφορά του Αρχέλαου, του βασιλιά της Μακεδονίας Σκόπα, του τυράννου της Κραννώνας, όπως και του Ευρύλοχου τυράννου της Λάρισσας, αφού ούτε χρήματα δέχτηκε από εκείνους, ούτε επισκέφτηκε («ὕπερεφρόνησε δὲ καὶ Ἀρχελάου τοῦ Μακεδόνοιο καὶ Σκόπα τοῦ Κρανίου καὶ Εὐρυλόχου τοῦ Λαρισαίου, μήτε χρήματα προσέμενος παρ' αὐτῶν»)⁶¹. Όταν βλέπουμε, βέβαια, πως όλες οι διηγήσεις καταλήγουν αποκλειστικά στο ότι ο Σωκράτης απορρίπτει τις προσκλήσεις των ηγεμόνων αυτό πρέπει να σημαίνει ότι η πρόθεση των διηγήσεων ήταν εν μέρει τουλάχιστον, να επικρίνει την παραμονή του Πλάτωνος, του Αριστίππου και του Αισχίνη στις αυλές ηγεμόνων. Ο τρόπος με τον οποίο ενήργησαν αυτοί οι Σωκρατικοί καταδικάζεται έμμεσα, ως προδοσία του σωκρατικού πνεύματος⁶².

⁶⁰ Ξενοφώντος Ἑλληνικά Α' 7, 1-4.

⁶¹ Διογένης Λαέρτιος Β, 25.

⁶² Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 167-168.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο Σωκράτης στην κωμωδία

Οι αρχαιότερες μαρτυρίες σχετικά με τον Σωκράτη δεν προέρχονται από φιλοσοφικούς κύκλους, αλλά από την αττική κωμωδία. Εκτός από τον Αριστοφάνη, υπήρξαν τουλάχιστον τέσσερεις άλλοι κωμωδιογράφοι (Αμειψίας, Τηλεκλείδης, Καλλίας και Εύπολις) που έβαλαν στο στόχαστρό τους τον Σωκράτη. Να υπενθυμίσουμε ότι τη χρονιά 423 π.Χ. που οι *Νεφέλες* του Αριστοφάνη απέσπασαν το τρίτο βραβείο στον διαγωνισμό των Μεγάλων Διονυσίων, ο Αμειψίας κέρδισε το δεύτερο βραβείο για το έργο του που έφερε τον τίτλο *Κόννος*, το όνομα δηλαδή του μουσικοπαιδαγωγού που έδινε μαθήματα κιθάρας στον Σωκράτη⁶³. Μπορούμε, επομένως, να φανταστούμε τον φιλόσοφο ως μέλος του χορού ή επιπλέον να εικάσουμε τον Σωκράτη να απεικονίζεται όπως ο Πρωταγόρας στους Κόλακες του Εύπολι, φλύαρος και φαγός. Τα λόγια του Σωκράτη στον πλατωνικό *Ευθύδημο* (272c) τον παρουσιάζουν ως άνθρωπο ηλικιωμένο που μάθαινε την κιθαριστική τέχνη μαζί με κάμποσα σχολιαρόπαιδα. Στον Λαέρτιο αναφέρεται ότι ο Αμειψίας τον παρουσιάζει με υπερηφάνεια και αίσθηση υψηλού φρονήματος να εμφανίζεται στη σκηνή με τριμμένο ιμάτιο («Οὔτως μέντοι πεινῶν οὔτως οὐπωποτ' ἔτλη κολακαῦσαι»)⁶⁴.

Ο Αριστοφάνης είναι γνωστό ότι στις κωμωδίες του δε σεβάστηκε ποτέ κανέναν, ούτε πολιτικό ούτε συγγραφέα κρυμμένος πίσω από μια αφρόντιστη ανεμελιά και επιζητώντας την πηγή του γέλιου δε δίστασε να στραφεί ακόμα και εναντίον του Ευριπίδη. Η εναντίον του ποιητή επίθεση ολοκληρώνεται με τις *Θεσμοφοριάζουσες*, κεντρικό πρόσωπο των οποίων ήταν εκείνος ο μισογύνης των γυναικών της Αθήνας. Ο Ευριπίδης, όμως, έλαβε την εκδίκησή του, από τον κωμικό ποιητή, μετατρέποντάς τον σε οπαδό της σχολής του, κάτι που διαπίστωσε ήδη το Κρατίνος, ο οποίος μιλώντας για κάποιον σύγχρονό του τον αποκαλεί

⁶³ L. A. Dorion, *Ο Σωκράτης. Que sais-je?/Τι γνωρίζω;* (= *Socrate. Que sais-je?*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 2004.), μτφρ. Μ. Μουρκούση, Αθήνα, Δημοσιογραφικός Όμιλος Λαμπράκη, 2007, 31.

⁶⁴ Διογένης Λαέρτιος Β, 20.

ευριπιδαριστοφανίζοντα⁶⁵. Ένα ακόμη σύνηθες αστείο των κωμικών σε βάρος του Ευριπίδη ήταν η παρουσίαση του Σωκράτη ως συνεργού του ή δασκάλου του. Το ίδιο φαίνεται να διατυπώνει ο Τηλεκλείδης καθώς και σύμφωνα με τον Λαέρτιο, ο Μνησίμαχος, ο Καλλίας και ο προαναφερθείς Αμειψίας⁶⁶.

Το έργο του Νεφέλες πάντως ο Αριστοφάνης το αφιερώνει ολοκληρωτικά στον Σωκράτη, ο οποίος βέβαια ήταν γνωστή προσωπικότητα ήδη το 423 π.Χ. Ο κωμικός ποιητής παρουσιάζει τον Σωκράτη ως ενδιαφερόμενο για τη φυσική. Αν εξετάσουμε τα λόγια του ίδιου του φιλοσόφου στον πλατωνικό Φαίδωνα θα καταλήξουμε στο ότι ο Αριστοφάνης δεν είναι εντελώς άστοχος. Ο Σωκράτης μιλώντας στον Θηβαϊκό Κέβητα λέει: «Όταν ήμουν νέος, είχα μια εκπληκτική επιθυμία να αποκτήσω αυτή τη σοφία, την οποία ονομάζουν γνώση της φύσης (*φύσεως ιστορίαν*)⁶⁷. Κι αν πιστέψουμε στις μαρτρίες σύμφωνα με τις οποίες ο Σωκράτης ήταν μαθητής του Αρχέλαου και του Αναξαγόρα⁶⁸ δεν θα ήταν δύσκολο να εικάσουμε πως ο Σωκράτης μπορεί πράγματι να αφοσιώθηκε στη μελέτη της φύσης σε μια πρώτη φάση της σταδιοδρομίας του.

Είναι ανησυχητική πάντως η διαπίστωση ότι στις Νεφέλες υπάρχει ήδη το προανάκρουσμα των τριών κατηγοριών που θα απαγγελθούν εναντίον του Σωκράτη το 399. Αυτά τα σημεία που αντιστοιχούν στις τρεις κατηγορίες παρουσιάζουν ένα Σωκράτη εκ διαμέτρου αντίθετο από την προσωπικότητα του σκιαγραφούν ο Πλάτων και ο Ξενοφών. Έναν Σωκράτη που παρουσιάζεται δίχως τα πραγματικά στοιχεία που διακρίνουν την προσωπικότητά του, εκτός βέβαια από κάποια δευτερεύοντα γνωρίσματα, όπως π.χ. ότι περπατούσε ξυπόλυτος ή το ότι ήταν φτωχός.

Πώς, λοιπόν, μπορεί κανείς να εξηγήσει τις αναντίρρητες αντιφάσεις ανάμεσα στον Σωκράτη των *Νεφελών* και στον Σωκράτη του Πλάτωνος και του Ξενοφώντος; Αυτές οι αντιφάσεις είναι δυνατόν να εξηγηθούν μέσα από την εξέλιξη της σκέψης του Σωκράτη. Οφείλει να υπενθυμίσει κανείς ότι οι *Νεφέλες* αποτελούν μοναδική μαρτυρία που προέρχεται απ' την εποχή του Σωκράτη και

⁶⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 74.

⁶⁶ Διογένης Λαέρτιος Β, 5 («ἐδόκει δὲ συμποιεῖν Εὐριπίδην»).

⁶⁷ Πλάτωνος *Φαίδων* 96b.

⁶⁸ Διογένης Λαέρτιος Β, 19.

μάλιστα ενόσω ο φιλόσοφος ήταν εν ζωή και ότι την περίοδο γράφτηκε η συγκεκριμένη κωμωδία (423) ο Πλάτων (428-338) και ο Ξενοφών (430-355) ήταν μικρά παιδιά. Φαίνεται λοιπόν πως ο Αριστοφάνης φιλοτέχνησε το πορτραίτο ενός Σωκράτη τον οποίο ο Πλάτων και ο Ξενοφώντας δεν μπόρεσαν να γνωρίσουν απευθείας.

Πάντως, το μόνο βέβαιο είναι ότι αυτή η προσωπογραφία του Σωκράτη είχε ολέθριες συνέπειες για την Αθηναϊκή κοινή γνώμη. Ο Σωκράτης είχε γίνει συχνά στόχος των αρχαίων κωμωδιογράφων αλλά φαίνεται ότι κανένα άλλο έργο δεν έβλαψε τόσο όσα οι *Νεφέλες* αν κρίνουμε απ' τα λεγόμενά του –όπως αυτά μεταφέρονται από τον Πλάτωνα– στην *Απολογία*⁶⁹. Πράγματι, τη μέρα της δίκης του ο Σωκράτης οφείλει να υπερασπίσει τον εαυτό του όχι μόνο απέναντι στους κατηγορούς του το 399, αλλά και απέναντι σ' αυτούς που ο ίδιος ονομάζει «πρώτους κατηγορούς», δηλαδή απέναντι στους κωμωδιογράφους που ευθύνονται για τις συκοφαντίες, οι οποίες εκστομίζονταν σε βάρος του επί μια εικοσαετία περίπου. Έτσι, ο ίδιος ο Σωκράτης ομολογεί ότι «λόγω της επιρροής που άσκησαν σ' εσάς [τους δικαστές] από την εποχή που ήσαστε παιδιά, σας έπεισαν προσάπτοντάς μου την αναληθή κατηγορία. Επικεφαλής, των κατηγορών είναι αναντίρρητα ο Αριστοφάνης, σύμφωνα με τις μαρτυρίες που αναφέρονται όχι μόνο σ' αυτό το χωρίο της *Απολογίας*, αλλά και σε πολυάριθμα χωρία του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα⁷⁰.

Ο Αριστοφάνης, ωστόσο, δεν είναι ο αίτιος της κατηγορίας εναντίον του φιλοσόφου μήτε υποκινητής της. Ούτε ευθύνεται για τον θάνατό του το σκώμμα (το οποιοδήποτε) των κωμικών (των οποιωνδήποτε), οι οποίοι άλλωστε έβρισκαν πολύ και βαρύνον υλικό στους φιλοσόφους, και την εποχή του Σωκράτη και κατόπιν ως τον 3^ο αιώνα π.Χ.⁷¹ Δεν μπορεί, όμως, να λείπει η πικρία από το γέλιο που προκαλείται, όταν αναλογίζεται κανείς ποιος και πόσο άδικα σατιρίζεται⁷².

⁶⁹ Πλάτωνος *Απολογία* 186 b-d.

⁷⁰ L.A. Dorion, *Ο Σωκράτης. Que sais-je?/Τι γνωρίζω;*, ό.π., 40.

⁷¹ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 77.

⁷² B.N. Τατάκης, *Ο Σωκράτης. Η ζωή του, η διδασκαλία του*, ό.π., .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο Σωκράτης και οι Σωκρατικοί

Οι μαθητές του Σωκράτη (Σωκρατικοί) ήταν πολλοί και διαφορετικοί μεταξύ τους. Άλλοι ήταν Αθηναίοι πολίτες και άλλοι είχαν έρθει από άλλες πόλεις, άλλοι απλοί πολίτες και άλλοι εξέχουσες προσωπικότητες του δημοσίου βίου. Ανάμεσά τους γόνιμοι ισχυρών αριστοκρατικών οικογενειών (Πλάτων, Κριτίας, Χαρμίδης, Αλκιβιάδης), γιοι δούλων (Αντισθένης) ή πρώην δούλοι (Φαίδων)· δημοκρατικοί (Χαιρεφών), ολιγαρχικοί (Ξενοφών), φίλοι τυράννων (Κριτίας, Χαρμίδης) ή πολιτικά αδιάφοροι (Αντισθένης). Όλοι τους ξεκίνησαν από τη βασική σωκρατική θέση ότι η γνώση φέρνει αρετή και η αρετή ευτυχία.

Με δεδομένο όμως ότι ο Σωκράτης δε συνέγραψε κάτι, η εικόνα του –ομολογουμένως ελλειπτική– σχηματίζεται κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα. Ο καθένας τους βέβαια δίνει μια διαφορετική εκδοχή του ανθρώπου και του φιλοσόφου.

Στον Ξενοφώντα ο Σωκράτης παρουσιάζεται άκρως αγαθός πολίτης, ο ενάρετος άνθρωπος που με τον βίο του διαψεύδει τις κατηγορίες που του αποδίδονται. Σύμφωνα με ανέκδοτο του Διογένη του Λαέρτιου ο φιλόσοφος είχε κόψει τον δρόμο του Ξενοφώντα με το ραβδί του, τον ρώτησε ύστερα πού γίνονται καλοί και όμορφοι άνθρωποι κι, όταν εκείνος του απάντησε πως δεν ήξερε, του είπε «έπου καὶ μάθαινε»⁷³.

Ο Λαέρτιος, όσον αφορά τον Πλάτωνα αναφέρει πως ο Σωκράτης όταν άκουσε τον Πλάτωνα να διαβάσει τον *Λύσι*, τον διάλογό του, είπε: «Μα τον Ηρακλή, τι πολλά ψέματα λέει για ‘μένα αυτός ο νεαρός;»⁷⁴. Ο φιλόσοφος μαθητής του βάζει στο στόμα του δασκάλου του δικά του λόγια και αποφεύγει να μνημονεύει το όνομά του στα όσα έγραψε, θέλοντας και επιδιώκοντας να δημιουργείται μια απόσταση ανάμεσα στον συγγραφέα και το έργο του.

⁷³ Διογένης Λαέρτιος Β, 48.

⁷⁴ Ο.π., Γ, 36.

Ο Λαέρτιος, επίσης, μας κάνει να αμφιβάλλουμε για όσα λέει ο Πλάτων για όλους τους άλλους Σωκρατικούς. Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του Πλάτωνος *Κρίτων* ο Λαέρτιος ισχυρίζεται πως οι παραινήσεις και η παρακίνηση προς τον Σωκράτη για απόδραση δεν έγιναν από τον Κρίτωνα αλλά από τον Αισχίνη. Αυτά ο Λαέρτιος τα αντλεί ως πληροφορίες από τον Ιδομενέα («τοὺς τελόγους οὓς Κρίτωνι περιτέθεικεν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ περὶ φυγῆς συμβουλευόντι, φησὶν Ἰδομενεὺς εἶναι Αἰσχύνου»). Στο ίδιο χωρίο του Λαέρτιου περιέχεται επίσης η κατηγορία ότι ο Πλάτων «εἶχε φιλέχρθως πρὸς Ἀρίστιππον» και έτσι λοιπόν στον *Περὶ ψυχῆς* διάλογό του διαβάλλοντας εκείνον λέει ότι δεν παρευρίσκετο στον θάνατο του Σωκράτη, αλλά ήταν στην Αίγινα, κάπου κοντά⁷⁵. Χρειάζεται βέβαια να επισημανθεί ότι οι διάλογοι του Πλάτωνος προσεγγίζουν λιγότερο την πραγματικότητα και την ιστορία, ενώ περισσότερο αποτελούν μυθιστορίες ποιητικότες, δεδομένου ότι το ύφος του Πλάτωνος βρισκόταν μεταξύ ποίησης και πεζού λόγου. Αυτό μάλιστα επισημαίνει και ο Αριστοτέλης κατά τον Λαέρτιο («μεταξὺ ποιήματος εἶναι καὶ πεζοῦ λόγου»)⁷⁶. Και αυτό οπωσδήποτε σημαίνει ότι κανένας απ' τους χαρακτήρες που εμπλέκονται δεν είναι εξ αντικειμένου ιστορικός.

Ο Λαέρτιος αναφερόμενος στην πολεμική των Σωκρατικών θεωρεί πως ο Ξενοφών υπήρξε εχθρικά διακείμενος προς του Πλάτωνα. Χαρακτηριστικό είναι πως έγραψαν τα ίδια Συμπόσιο και Απολογία Σωκράτους και οι δυο τους μνημονεύουν τον Σωκράτη, αλλά ο ένας τον άλλον πουθενά, εκτός απ' τη μνεία του Πλάτωνος από τον Ξενοφώντα («Ἔοικέ δε καὶ Ξενοφῶν πρὸς αὐτὸν ἔχειν οὐκ εὐμενῶς, ὥσπερ γοῦν διαφιλονεικοῦντες τὰ ὅμοια γεγράφασι, Συμπόσιον, Σωκράτους ἀπολογία, τὰ ἠθικὰ ἀπομνημονεύματα –εἴθ' ὁ μὲν Πολιτείαν, ὁ δὲ Κύρου Παιδείαν· καὶ ἐν τοῖς Νόμοις ὁ Πλάτων πλάσμα φησὶν εἶναι τὴν παιδείαν αὐτοῦ· μὴ γὰρ εἶναι Κῦρον τοιοῦτον –ἀμφοτέροί τε Σωκράτους μνημονεύοντες, ἀλλήλων οὐδαμοῦ πλην Ξενοφῶντος Πλάτωνος ἐν τρίτῳ Ἀπομνημονευμάτων»)⁷⁷.

⁷⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 24.

⁷⁶ Διογένης Λαέρτιος Γ, 37.

⁷⁷ Ό.π., Β, 57.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα η άποψη του Λαέρτιου για τη φιλία μεταξύ Αισχίνη και Αρίστιππου⁷⁸ («Αρίστιππος μᾶλλον ἦν φίλος τοῦ Ἀντισθένη»). Στο ίδιο σημείο επίσης φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερη φιλία μεταξύ του Αισχίνη και της οικογένειας του Σωκράτη, σχέση που αποτυπώνεται στο ανέκδοτο ότι πολλοί διέβαλαν τον Αισχίνη πως οι πιο πολλοί διάλογοί δεν ήταν δικοί του αλλά του Σωκράτη και τους είχε πάρει εκείνος από την Ξανθίππη. Η εξήγηση ωστόσο μπορεί να είναι ότι ο Αισχύνης δε μνημονεύει πουθενά στα έργα του τον εαυτό του, όπως και ο Πλάτων. Ως τεκμήριο για τη φιλία Αρίστιππου και Αισχίνη ο Λαέρτιος γράφει: «Λένε ότι λόγω δυσχερειών ήρθε ο Αισχύνης στη Σικελία, στον Διόνυσο και ο Πλάτων τον περιφρόνησε, ενώ ο Αρίστιππος τον σύστησε στον Διόνυσο. Ωστόσο, κάποτε καβγάδισαν, αναφέρει ο Λαέρτιος, αλλά μετά από λίγο καιρό ο Αρίστιππος πήγε και βρήκε τον Αισχίνη: «Δε θα συμφιλιωθούμε και δε θα πάψουμε τις ανοησίες, αλλά θα περιμένουμε κάποιος να μας συνδιαλλάξει πάνω στο ποτό;», του είπε. Κι εκείνος του απάντησε: «ευχαρίστως· σε πολλά είσαι καλύτερός μου. Γιατί εγώ άρχισα τη μεταξύ μας έχθρα, ενώ εσύ τη μεταξύ μας φιλία»⁷⁹.

Σε μια άλλη περίπτωση οι δύο αυτοί φίλοι φέρονται κατά τον Λαέρτιο να απαντούν στο ερώτημα («τί περεγέγονεν ἐκ φιλοσοφίας αὐτῶ;»), δηλαδή τι θα κέρδιζε ο καθένας από τη φιλοσοφία⁸⁰. Ο Αρίστιππος απάντησε ότι μπορεί να επικοινωνεί ο καθένας με θάρρος, μια απάντηση απολύτως σωκρατική με την έννοια ότι ο φιλόσοφος οφείλει να προσαρμόζεται σε όλες τις συνθήκες και να επικοινωνεί με κάθε άνθρωπο⁸¹. Ο Αισχύνης απάντησε ότι έχει τη δυνατότητα πια να συναναστρέφεται με τον ίδιο του τον εαυτό.

Ένας ακόμα Σωκρατικός ήταν και ο Ευκλείδης από τα Μέγαρα, ιδρυτής της σχολής των λεγόμενων Μεγαρικών, συμπατριώτης του –επίσης Σωκρατικού– Τερψίωνα. Είχε μαθητεύσει αρχικά κοντά στον Παρμενίδα και επηρεάστηκε από τις διδασχές του. Υπάρχει μάλιστα ένα ανέκδοτο που έχει ως αφετηρία το γεγονός ότι απ’ όλους τους Σωκρατικούς ο Ευκλείδης προσέγγισε περισσότερο την

⁷⁸ Ο.π., Β, 60.

⁷⁹ Ο.π., Β, 8.

⁸⁰ Ο.π., Β, 68.

⁸¹ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 29.

οντολογία του Παρμενίδη και την αντιλογική του Ζήνωνα. Λέγεται ότι όταν ο Σωκράτης είδε πως ο Ευκλείδης ασχολούνταν με την Εριστική του είπε πως ξέρει να συναναστρέφεται με σοφιστές, αλλά όχι με ανθρώπους⁸². Πάντως και η επιρροή του Σωκράτη πάνω του υπήρξε σημαντική. Λέγεται μάλιστα ότι λόγω του Πελοποννησιακού πολέμου, ερχόταν τη νύχτα στην Αθήνα, μεταμφιεσμένος σε γυναίκα, επειδή είχε απαγορευτεί η είσοδος των Μεγαρέων στην πόλη, για ν' ακούσει τον Σωκράτη. Το σύστημα του, όπως συμπεραίνουμε από τον Λαέρτιο αποτελούσε μείγμα των οντολογικών θεωριών της Ελεατικής σχολής και των ηθικών διδασκαλιών του Σωκράτη⁸³. Μόνο δύο πληροφορίες αντλήθηκαν άμεσα από έναν διάλογό του. Η μία λέει ότι σύμφωνα με τον Ευκλείδη κάθε άνθρωπος συνοδεύεται εκ γενετής από δύο δαίμονες. Όσο αβέβαιη κι αν είναι στις λεπτομέρειές της αυτή η ερμηνεία αυτής της πρότασης, ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε ότι πάρθηκε από μια συνάφεια συγγενή με τους πλατωνικούς μύθους και την ψυχή. Το δεύτερο κάπως εκτενέστερο κείμενο γειτνιάζει με την πρώτη πληροφορία. Σύμφωνα μ' αυτό ο Ευκλείδης πιστεύει πως ο ύπνος είναι ένας νέος δαίμων που εύκολα τον κουβεντιάζεις κι εύκολα τον αποφεύγεις. Ο άλλος όμως είναι ένας γκριζομάλλης άνθρωπος, απρόσιτος και άκαμπτος. Δεν παίρνει από λόγια, γιατί είναι τυφλός⁸⁴.

Όλα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Μεγαρεύς προσπάθησε να συνδυάσει την ηθική, στην οποία ήταν Σωκρατικός με τη μεταφυσική και την οντολογία των Ελεατών που τη στήριζε κατά βάση στην έννοια του αγαθού. Όργανο της διδασκαλίας του ήταν ο διάλογος –αυτό σημαίνει πως ήταν Σωκρατικός– αλλά με την πάροδο των χρόνων ο διάλογος από μέσο έγινε αυτοσκοπός και ονομάστηκε η σχολή του Εριστικής. Στον Ευκλείδη, σύμφωνα με τον Λαέρτιο, κατέφυγαν ο Πλάτων και οι υπόλοιποι Σωκρατικοί φιλόσοφοι μετά τον θάνατο του Σωκράτη, φοβούμενοι την ωμότητα των τυράννων («πρὸς τοῦτον φησὶν ὁ Ἑρμόδωρος ἀφικέσθαι Πλάτωνα καὶ τοὺς λοιποὺς φιλοσόφους μετὰ τὴν τοῦ Σωκράτους τελευτὴν δείσαντες τὴν ὀμότητα τῶν τυράννων»)⁸⁵.

⁸² Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 293.

⁸³ Διογένης Λαέρτιος Β 30 & Στ 24,89.

⁸⁴ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 294.

⁸⁵ Διογένης Λαέρτιος Β 34.

Ο πιο σημαντικός από τους μεταγενέστερους του Ευκλείδη ήταν ο Στίλπων ο Μεγαρέυς, ο οποίος έμοιαζε με τον Σωκράτη στο ότι δεν έγραψε τίποτα. Άξιοι αναφοράς κατά τον Λαέρτιο είναι και οι Θηβαίοι Κέβης, Φαιδώνδας και Σιμμίας ως μαθητές και φίλοι του Σωκράτη. Ο Κέβης συγκεκριμένα και ο Σιμμίας έγραψαν διαλόγους ως γνήσιοι Σωκρατικοί. Και μάλιστα φαίνονται να είναι Σωκρατικά κάποια απ' τα θέματά τους. Επί παραδείγματι, ο Σιμμίας έγραψε διάλογο με τίτλο *Περὶ ψυχῆς*, κάτι βέβαια που παραπέμπει στον Φαίδωνα του Πλάτωνος, στον οποίο ο Σιμμίας και ο Κέβης αποτελούν τους βασικούς συνομιλητές του Σωκράτη. Ο Λαέρτιος στο Β' βιβλίο του γράφει για τον Σιμμία: «ἐν ἐνὶ βιβλίου διάλογοι τρεῖς καὶ εἴκοσι, οἱ ἐξῆς: περὶ σοφίας, περὶ λογισμοῦ, περὶ μουσικῆς, περὶ ἐπῶν, περὶ ἀνδρείας, περὶ διδασκαλίας, περὶ τέχνης, περὶ τοῦ ἐπιστατεῖν, περὶ πρέποντος, περὶ αἵρετοῦ καὶ φευκτοῦ, περὶ φίλου, περὶ τοῦ εἰδέναι, περὶ ψυχῆς, περὶ τοῦ εὖ ζῆν, περὶ δυνατοῦ, περὶ χρημάτων, περὶ ζωῆς, τὸ καλόν, περὶ ἐπιμελείας, περὶ ἔρωτος»⁸⁶.

Ο Λαέρτιος στα ίδια χωρία αναφέρει και τους τρεις διαλόγους του Κέβητος με τίτλους *Πίναξ*, *Ἑβδόμη* και *Φρόνιχος* απ' τους οποίους σ' εμάς έφθασε ένας, ο πρώτος. Κάποιοι εικάζουν ότι το εν λόγω σύγγραμμα ανήκε στον Κέβητα τον Κυζικηνό, κυνικό φιλόσοφο ή σε κάποιον άλλο Κέβητα, δεδομένου ότι το περιεχόμενό του είναι μάλλον Στωικό ή Κυνικό παρά Σωκρατικό⁸⁷. Βέβαια, ο Κέβης είναι ένα απ' τα κύρια πρόσωπα στον πλατωνικό *Φαίδωνα*, όπου μαζί και με τον Σιμμία συζητούν για την αθανασία της ψυχής κ.ά., ενώ στο έργο του Πλάτωνος *Κρίτων*, ο ίδιος ο Κρίτων συμβουλεύει τον Σωκράτη να μη στεναχωριέται, γιατί φίλοι του ξένοι είναι έτοιμοι να ξοδέψουν χρήματα για εκείνον («εἷς δὲ κεκόμισεν ἐπ' αὐτὸ τοῦτο ἀργύριον ἱκανὸν Σιμμίας ὁ Θηβαῖος, ἔτοιμός δε καὶ Κέβης καὶ ἄλλοι πολλοὶ πάνυ»)⁸⁸.

Αλλά και ο Ξενοφώντας στα *Απομνημονεύματά* του καταδεικνύει τη στενή σχέση του Σωκράτη με τον Κέβητα και τον Σιμμία. Ειδικότερα, ο ίδιος ο Σωκράτης μιλώντας στη Θεοδότη, μια όμορφη Αθηναία της λέει αστειευόμενος ότι γνωρίζει μαγικά φίλτρα, για να προσελκύει ανθρώπους κοντά του. «Γιατί

⁸⁶ Διογένης Λαέρτιος Β 124, 125.

⁸⁷ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 36.

⁸⁸ Πλάτωνος *Κρίτων* 45 b.

νομίζεις», τη ρωτάει, «ο Κέβης και ο Σιμμίας έρχονται κοντά μου από τη Θήβα («Θήβηθεν παραγίνεσθαι»);»⁸⁹.

Καταλήγοντας, ο Αισχίνης, γιος αλλαντοπώλη Αθηναίος λογίζεται ως φιλόσοφος κοντά στον Σωκράτη. Σύμφωνα μάλιστα με τον Λαέρτιο ο Σωκράτης έλεγε «μόνο ο γιος του αλλαντοποιού ξέρει και με τιμά» («μόνος ήμᾶς οἶδε τιμᾶν ὁ τοῦ ἀλλαντοποιοῦ»)⁹⁰. Και όταν ο Αισχίνης είπε στον Σωκράτη πως είναι φτωχός και πεινασμένος και δεν έχει τίποτα άλλο να του δώσει ο Σωκράτης του απάντησε: «ἄρ' οὖν οὐκ αἰσθάνη τὰ μέγιστα μοι διδούς;» (= δεν αντιλαμβάνεσαι ότι μου χαρίζεις το πιο μεγάλο πράγμα που διάθετεις;)⁹¹. Ο Αισχίνης έγραψε τους διαλόγους *Μιλτιάδης*, *Καλλίας*, *Αξίοχος*, *Ασπασία*, *Αλκιβιάδης*, *Τηλαύγης*, *Ρίνων*, και κατά τον Λαέρτιο διατήρησε αλώβητο το Σωκρατικό ήθος. Η προσφορά του χρειάζεται ιδιαίτερη μνεία αν αναλογιστεί κανείς πως στον διάλογο του *Καλλίας* η περιγραφή του Αριστείδη ως άτεγκτου οπαδού της εντιμότητας και του δικαίου έχει επηρεάσει καταλυτικά την ελληνικά ιστοριογραφία. Την πληροφορία αυτή αντλούμε από τον Πλούταρχο στους *Παράλληλους βίους* του⁹².

Τέλος, ο Λαέρτιος ως Σωκρατικό αναφέρει και τον Σίμωνα τον σκυτοτόμο. Υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Σωκράτης πήγαινε στο εργαστήριό του και κουβέντιαζε μαζί του σημειώνοντας εκ των υστέρων όσα είχαν συζητήσει⁹³. Και ο Σίμων έγραψε διαλόγους, ακολουθώντας το δίδαγμα του Σωκράτη. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους εξής: *Περὶ θεῶν*, *περὶ τοῦ ἀγαθοῦ*, *περὶ δικαίου*, *περὶ ἀνδρείας*, *περὶ νόμου*.

⁸⁹ Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα* Γ 11, 17.

⁹⁰ Διογένης Λαέρτιος Β 30.

⁹¹ Διογένης Λαέρτιος Β 13.

⁹² Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*. *Αριστείδης*, 25.

⁹³ Διογένης Λαέρτιος Β 133.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο Σωκράτης και οι Σοφιστές

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα εμφανίζεται στον χώρο της σκέψης και της φιλοσοφίας μία σημαντική κίνηση, η σοφιστική. Η κίνηση αυτή αποτελεί μια μεγάλη τομή τόσο όσον αφορά τις κατευθύνσεις που θα πάρει στο εξής ο φιλοσοφικός στοχασμός όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι φιλόσοφοι και οι διανοούμενοι θα παρεμβαίνουν στα πράγματα της κοινωνίας, τον ρόλο τον οποίο θα παίζουν πλέον στη διαμόρφωση της κοινωνίας.

Στην Αθήνα περισσότερο απ' ότι σε οποιαδήποτε άλλη πόλη του ελληνικού χώρου, συναντούμε τις προϋποθέσεις που θα ευνοήσουν την ανάπτυξη του σοφιστικού κινήματος. Κι αυτό, γιατί ακριβώς λόγω των πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων στην πόλη αυτή, εδώ γίνεται πιεστική η ανάγκη για αναπροσαρμογή της παιδείας και για διδασκαλία σαν αυτή που μπορούν να προσφέρουν οι σοφιστές. Παρόλο που οι φιλόσοφοι τους οποίους εντάσσουμε στο σοφιστικό ρεύμα δεν είχαν πάντα ταυτόσημες απόψεις ή εντελώς κοινά ενδιαφέροντα, χαρακτηριστικό της σκέψης τους είναι ο έντονος σκεπτικισμός και το γεγονός ότι απέναντι στις απόλυτες αλήθειες που δίδασκε η παραδοσιακή σκέψη αυτοί προτείνουν τον απόλυτο σχετικισμό και συχνά την απόλυτη άρνηση. Οι σοφιστές δεν ρωτούν πλέον αν ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίσει πραγματικά τον κόσμο που τον περιβάλλει και την αλήθεια, αλλά εάν έχει κάποιο νόημα η ίδια η γνώση της αλήθειας⁹⁴.

Απέναντι στην κενοδοξία και την άρνηση των σοφιστών ο Σωκράτης αντέτασσε την ειρωνεία. Ειρωνεία, λέει ο Quintilianus είναι το σχήμα εκείνο του λόγου «όπου πρέπει να εννοηθεί κάτι το αντίθετο απ' αυτά το οποίο λέγεται». Και η διατύπωση αυτή έχει αντέξει στον χρόνο⁹⁵. «Ο Σωκράτης δεν ήταν άθεος, ήταν

⁹⁴ Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, Αθήνα, Ινστιτούτο Τεχνολογίας υπολογιστών και εκδόσεων 'Διόφαντος', 2016 [1^η έκδ. 1999].

⁹⁵ Γ. Βλαστός, *Σωκράτης. Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, πρόλ. Αλ. Μαχαμάς, Αθήνα, Εστία, 2000.

όμως είρωνας κι έκανε την ειρωνεία όπλο της σκέψης, της αναζήτησης και της φιλοσοφικής έρευνας. Ίσως στην αμφισβήτηση να έμοιαζε πράγματι με τους σοφιστές. Κι αυτοί αρνούνταν να δεχτούν ως δεδομένες τις παραδεδεγμένες αλήθειες. Αλλά η αμφισβήτησή τους κατέληγε σε άρνηση: αφού δεν μπορεί κανείς να ανακαλύψει την αλήθεια, αλήθεια δεν υπάρχει κι αν υπάρχει καμία σημασία δεν έχει, διότι δε μας επηρεάζει.»⁹⁶

Απέναντι στην αμφισβήτηση αυτή που γρήγορα καταλήγει τραγική αλλά και τερατώδης, ο Σωκράτης αντιπαρέθετε μια θετική αμφισβήτηση : αμφισβητώντας τις παραδοσιακές ιδέες και τις παραδοσιακές αρχές, αναζητά τη βαθύτερη αλήθεια των πραγμάτων. Πολύ περισσότερο, αναζητά την πρώτη αλήθεια, την αναλλοίωτη που δεν επηρεάζεται από τις συνθήκες, που δεν εξαρτάται απ' τον άνθρωπο.

Παρόλο που παρατηρείται μια τάση αποδοκιμασίας προς τους σοφιστές κυρίως από τη μεριά του Πλάτωνος, οφείλουμε να διατυπώσουμε πως το εύρος του όρου σοφιστική είναι τέτοιο, ώστε να συμπεριλαμβάνονται τόσο σεβάσμιες προσωπικότητες όσο και απατεώνες τύπου Ευθύδημου και Διονυσιόδωρου. Ο Πρωταγόρας για παράδειγμα, όπως μας πληροφορεί ο Λαέρτιος ήταν ο πρώτος σοφιστής που δίδασκε με αμοιβή⁹⁷. Στον πλατωνικό Πρωταγόρα ο νεαρός Ιπποκράτης φθάνει στο σπίτι του Καλλία και εξ ονόματος του Σωκράτη τον ρωτά τι ακριβώς θα μάθει, αν γίνει μαθητής του. Ενώ ο Πρόδικος και ο Ιππίας παρουσιάζονται μάλλον γελοιογραφικά σχεδιασμένοι, ο Πρωταγόρας δεν υποβαθμίζεται σε καμία περίπτωση. Γι' αυτό και στην περίπτωσή του η σωκρατική ειρωνεία είναι πολύ διακριτική· ο Σωκράτης μάλιστα δείχνει ειλικρινή σεβασμό προς τις απόψεις του αντιπάλου του⁹⁸. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει πως διδάσκει την *εύβουλία*, δηλαδή την ορθή κρίση και θέληση ως προς τα ιδιωτικά πράγματα ενός εκάστου, ώστε να διοικεί το σπιτικό του με τρόπο άριστο και να νοιάζεται για τις υποθέσεις της πόλης του.

⁹⁶ Ο.π., 30.

⁹⁷ Διογένης Λαέρτιος Θ 52.

⁹⁸ Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, ό.π., 41.

Ο Σωκράτης είναι γεγονός πως δε θεωρούσε θεμιτό να αμείβεται ένας φιλόσοφος με χρήματα για τις υπηρεσίες που προσφέρει στους ανθρώπους και το ζήτημα αυτό απασχόλησε γενικά τους Σωκρατικούς. Παρόλα αυτά αρκετοί από τους μαθητές του όπως ο Αισχίνης, ο Αντισθένης και ο Αρίστιππος δίδασκαν επ' αμοιβή. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει πως όταν ρωτούν τον Αντισθένη γιατί έχει τόσους λίγους μαθητές απαντά ως εξής: «Γιατί τους διώχνω με το ασημένιο μπαστούνι» κι αυτό σημαίνει ότι κρατούσε τα δίδακτρα σε τόσο υψηλή τιμή, ώστε μόνο λίγοι μπορούσαν να πληρώσουν»⁹⁹. Ακόμα θα λέγαμε πως αν η αποδοχή χρημάτων ή μη ξεχωρίζει τον φιλόσοφο από τον σοφιστή, τότε ο Ζήνων είναι σοφιστής. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως η διάκριση φιλοσόφου και σοφιστή με μέτρο την αμειβόμενη διδασκαλία εντοπίζεται μόνο στον Πλάτωνα και στον Ξενοφώντα.

Όσον αφορά στους σοφιστές-απατεώνες Ευθύδημο και Διονυσιόδωρο ο Πλάτων στον *Ευθύδημο* φαίνεται πως τους διακωμωδεί πλήρως¹⁰⁰. Γελοιοποιώντας τους εξιστορεί στον Κρίτωνα μια συνάντηση που είχε μαζί τους και τους χαρακτηρίζει πάνσοφους γενικώς. Τόσο δεινοί είναι και οι δύο στο να πολεμούν με τα λόγια και να ελέγχουν ό,τι λέγεται πάντοτε κατά όμοιο τρόπο είτε είναι ψέμα είτε αλήθεια.

Τέλος, παρόλο που, όπως αναφέρθηκε, ο Πρόδικος στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνος παρουσιάζεται γελοιογραφικά σχεδιασμένος, φαίνεται πως ο Σωκράτης είχε στείλει σ' αυτόν κάποιους μαθητές του, ενώ ο ίδιος παρακολούθησε διαλέξεις του. Ο σοφιστής αυτός από την Κέα πίστευε για τον εαυτό του ότι αποτελούσε κάτι το διάμεσο μεταξύ φιλοσόφου και πολιτικού. Το βασικό ενδιαφέρον του ήταν οι γλωσσικές έρευνες και παράλληλα η διάκριση εννοιών. Ως συγγράμματά του αναφέρονται τα εξής: *Ὡραι*, *Ἀξίολχος* και *Περὶ ὀρθότητος τῶν λόγων*. Παρά τις αντιθέσεις αυτές που συχνά τονίζονται και μέσα απ' τον σωκρατικό διάλογο δεν επιτρέπεται όμως και παραβλέπουμε ότι όσα προβλήματα συζητούνται απ' τον Σωκράτη και τους Σωκρατικούς προέρχονται ως επί το πλείστον απ' τη σοφιστική. Ας θυμίσουμε μόνο ορισμένα βασικά ζητήματα: είναι η αρετή μία, όπως ένα είναι και το ὄν, ή είναι απλώς μια εμπειρική πολλαπλότητα, όπως δέχεται η

⁹⁹ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 299.

¹⁰⁰ Πλάτωνος *Ευθύδημος* 272 b.

παράδοση; Είναι οι αρετές έννοιες σχέσεως και αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο κατά περίπτωση ή υπάρχει σταθερή υφή της δικαιοσύνης, της γενναιότητας κτλ.; Ποιο είναι το έσχατο θεμέλιο και ποια η τελειότερη μορφή της κρατικής κοινότητας; Αυτές και πάρα πολλές άλλες ακόμη ερωτήσεις περιλαμβάνει η Σωκρατική, αλλά τους δίνει εντελώς διαφορετική μορφή. Ο Σωκράτης αντιπροσωπεύει συνειδητά τον κατεξοχήν αντίποδα σε ό,τι είναι ως πρόσωπα οι σοφιστές και στο πώς διδάσκουν, όχι όμως σε ό,τι διδάσκουν. Όταν γίνει αυτός ο διαχωρισμός αντιλαμβανόμαστε με πόση τόλμη και συνέπεια ο Σωκράτης ανέλαβε να δώσει αττική μορφή στο ιωνικό πνεύμα.

Πάντως, ιστορικά ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως ο μόνος εντελώς αντικειμενικός φιλόσοφος. Απέναντι στην ψευδοσοφία και επαγγέλεται τον διαρκή ερευνητή της ουσίας των πραγμάτων. Ο Σωκράτης λένε ξένοι διανοητές είναι ένας νέος τύπος ανθρώπου που θα γίνει στο μέλλον το σταθερό πρότυπο σοφίας εντελώς προσωπικής, η οποία δεν οφείλει τίποτα στις περιστάσεις¹⁰¹.

¹⁰¹ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία*, ό.π., 202-203.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η διαλεκτική και το σωκρατικό δαιμόνιον

Τα όπλα του Σωκράτη ήταν η μαιευτική τέχνη μέσω της οποίας ασκούσε τον διάλογο το δαιμόνιον, η ιδιαίτερη δηλαδή φωνή, εκ θεού ορμώμενη, που μιλούσε εντός του. Όπως περιγράφει ο ίδιος στο απόσπασμα της απολογίας του ο Σωκράτης είχε ως μέσο, για τον έλεγχο και τη συναγωγή συμπερασμάτων τη διαλεκτική που κατ' αρχήν σημαίνει διάλογος. «Δεν πρόκειται βέβαια για οποιαδήποτε συζήτηση. Η σωκρατική διαλεκτική είναι η σταδιακή, βήμα - βήμα, αναίρεση των θέσεων του συνομιλητή και, στη συνέχεια, η επίσης σταδιακή προσπάθεια να εξαχθεί ένα νέο συμπέρασμα, μια νέα προσέγγιση της αλήθειας. Στους πλατωνικούς διαλόγους, ο συνομιλητής του Σωκράτη εκθέτει κατ' αρχήν μίαν άποψη για το θέμα που πρόκειται να συζητηθεί, την οποία ο ίδιος θεωρεί ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη. Με ερωτήσεις που φαντάζουν σχεδόν απλοϊκές, ο Σωκράτης εξαναγκάζει τον συνομιλητή του να φτάσει στην ακραία συνέπεια των θέσεων που υποστήριζε και εκεί αποδεικνύεται η σαθρότητα των λογικών επιχειρημάτων που αυτός χρησιμοποίησε. Από αυτό το σημείο αρχίζει μια νέα συζήτηση, όπου και πάλι καθοδηγώντας με ερωτήματα τον συνομιλητή του ο Σωκράτης τον οδηγεί στη γενική αλήθεια, στην αλήθεια δηλαδή που υπάρχει ανεξαρτήτως των περιστάσεων και των συνθηκών, στην πρώτη αλήθεια των πραγμάτων.»¹⁰²

«Είναι χαρακτηριστικό πως ο Σωκράτης, στους πλατωνικούς διαλόγους, δεν αποφαίνεται ο ίδιος εκ των προτέρων, δεν παραθέτει ο ίδιος εξ αρχής κάποια θεωρία ή άποψη. Αντίθετα, όλη η διανοητική προσπάθεια της συζήτησης στρέφεται στο να εξαχθεί η σωκρατική άποψη από τον αντίπαλο. Πρόκειται για αυτό που ο ίδιος ο Σωκράτης ονόμαζε μαιευτική. Μαιευτική βεβαίως είναι η δουλειά της μαίας, της μαμής που συμπαραστέκεται και βοηθάει την ετοιμόγεννη γυναίκα στον τοκετό. Παίρνοντας ως παράδειγμα τη δουλειά της μητέρας του, που ήταν μαία, ο Σωκράτης ισχυριζόταν πως καμιά φιλοσοφική θεωρία δεν "γέννησε"

¹⁰² Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, 30.

ο ίδιος, αλλά πως, σαν μαία, βοηθάει τον συνομιλητή του να "γεννήσει" από μέσα του την αλήθεια. Τι σημαίνει όμως αυτό; Σημαίνει πως για τον Σωκράτη ο άνθρωπος γνωρίζει την αλήθεια, την Ιδέα, και πως η προσπάθεια της φιλοσοφικής σκέψης έγκειται στο να βοηθήσει τον άνθρωπο να την ξαναθυμηθεί, να την επαναφέρει στη μνήμη του.»¹⁰³

Κύριο γνώρισμα της μαιευτικής είναι η επιδίωξη της αυτενέργειας, της αυτοαγωγής και το ότι διέπεται από τον σεβασμό προς τον άλλο. Μας έδωσαν με τη μαιευτική ο Σωκράτης και ο Πλάτων λαμπρό πρότυπο μεθοδικής συνεργασίας και αξιοποίησής του άλλου στον ερευνητικό τομέα και στην αυτοαγωγή του. Ας σημειώσουμε ότι με ανάλογο πνεύμα ζήτησαν στην εποχή μας να ρυθμίσουν τη ζωή γενικά και το έργο του σχολείου. Και γι' αυτό στη θέση του παλαιού σχολείου της αυθεντίας, ετέθη το νέο σχολείο, όπου ο μαθητής καλείται να συνεργάζεται υπεύθυνα με τον δάσκαλο για το έργο που γίνεται και που είναι έργο για την αγωγή τη δική του. Όλα τα όπλα του Σωκράτη έχουν τη θεμελίωσή τους στη φιλοσοφική περί ανθρώπου θεωρία του δασκάλου. Απορρέουν από τη μεγάλη του αισιοδοξία και πίστη προς τον άνθρωπο¹⁰⁴.

Στον *Θεαίτητο* του Πλάτωνος ο Σωκράτης για την μαιευτική του αναφέρει: «Η δική μου τέχνη, αυτή της μαιεύσεως, κατά τα άλλα είναι ίδια με των μαιών, διαφέρει όμως στο ότι ξεγεννά άνδρες και όχι γυναίκες καθώς και ότι επισκοπεί τις ψυχές τους, όταν εκείνες γεννούν και όχι τα σώματα. Όμως, το πιο μεγάλο στη δική μου τέχνη είναι αυτό ότι με δοκιμασίες μπορεί να ελέγχει με κάθε τρόπο, αν η εικόνα που γεννά ο νους του νέου είναι ψευδής ή κάτι το γόνιμο και αληθινό. Γιατί στ' αλήθεια διαθέτω και εγώ ότι έχουν και οι μαίες· άγονος είμαι ως προς τη σοφία. Και εκείνο για το οποίο πολλοί με ονειδίζουν ως τώρα ότι ρωτώ τους άλλους αλλά ο ίδιος δεν απαντώ σε τίποτα, επειδή δεν είμαι καθόλου σοφός είναι ορθό. Και η αιτία γι' αυτό είναι η εξής: ο θεός με αναγκάζει να ξεγεννώ τους άλλους αλλά δεν μου επέτρεψε να γεννώ. Είμαι, λοιπόν, καθόλου σοφός ο ίδιος και δεν έχω κανένα εύρημα σοφίας που να το γέννησε η δική μου ψυχή. Αυτοί όμως που με συναναστρέφονται στην αρχή φαίνονται αμαθείς. Όλοι, ωστόσο,

¹⁰³ Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, 31.

¹⁰⁴ Β.Ν. Τατάκης, *Ο Σωκράτης. Η ζωή του, η διδασκαλία του*, ό.π., 105-106.

καθώς εξελίσσεται η σχέση τους μαζί μου σ' όσους τουλάχιστον ο θεός το επιτρέπει σημειώνουν θαυμαστές επιδόσεις κοντά μου, κι αυτό νομίζουν και οι ίδιοι κι ο υπόλοιπος κόσμος. Και τούτο επιπλέον είναι ολοφάνερο, ότι από εμένα δεν έμαθαν τίποτα, αλλά μόνοι τους βρήκαν πολλά καλά και γέννησαν τέτοια. Αίτιος όμως της δικής τους γέννας είναι και ο θεός και εγώ. Κι αυτό είναι επιπλέον φανερό.»¹⁰⁵

Το κείμενο αυτό, όπως αναγνωρίζεται από την πλειονότητα των μελετητών, απεικονίζει άψογα τον Πλάτωνα. Δεν θεωρούν, όμως, όλοι ότι η μαιευτική είναι μια έκφραση του ίδιου του Σωκράτη· ορισμένοι απ' αυτούς κρίνουν ότι πρόκειται για ποιητική δημιουργία του Πλάτωνος. Ο Βλαστός επί παραδείγματι θεωρεί ότι η μεταφορά της μαιευτικής «είναι μια πλατωνική επινόηση καθόσον αυτή αποδεικνύεται ξένη προς τους πρώτους διαλόγους του Σωκράτη»¹⁰⁶.

Αλλά και ο Maior υποστηρίζει μια ανάλογη θέση. Ειδικότερα, αναφέρει πως η μαιευτική μέθοδος την οποία η σύγχρονη παιδαγωγική έχει συνηθίσει να αποδίδει στον Σωκράτη, αποκτά νόημα μονάχα αν προϋποθέσουμε ότι στον νου του κάθε μαθητή υπάρχει εκ των προτέρων και σε λανθάνουσα μορφή η γνώση. «Εάν αυτό δεν το αποδεχθούμε είναι λες και με τη διδασκαλία αυτή θέλουμε να βγάλουμε από τη μύγα ξύγκι. Με τη μέθοδο αυτή, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στον *Μένωνα* και βασίζεται στο προαναφερθέν υπόβαθρο –στη συνέχεια στον Θεαίτητο ονομάστηκε ρητώς μαιευτική– ο ιστορικός Σωκράτης δεν έχει απολύτως καμία σχέση.»¹⁰⁷

Όπως και να έχουν τα πράγματα σημασία έχει ότι ήδη κατά τον 5^ο αιώνα βρίσκουμε τις πρώτες προβαθμίδες μιας θεωρητικής διαλογικής τέχνης. Οι ρίζες της βρίσκονται αφενός στην Ελεατική οντολογία και αφετέρου στη γενική προσπάθεια της εποχής να συλλάβει ως τέχνες και όλους τους τομείς της πρακτικής ζωής, ακόμη και τη συζήτηση. Η Σωκρατική έμαθε από άλλους πολλά

¹⁰⁵ Πλάτωνος *Θεαίτητος* 151 c κι εξής.

¹⁰⁶ Γ. Βλαστός, *Σωκράτης. Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, ό.π., 11.

¹⁰⁷ G. Reale, *Σωκράτης. Προς ανακάλυψιν της αρχαίας σοφίας*, ό.π., 172.

για τη σωστή διεξαγωγή του φιλοσοφικού διαλόγου, όπου προχωρούμε πάντοτε απ' τη θέση στην αντίθεση.

Συνοψίζοντας τα τρία προσιτά σ' εμάς βασικά συστατικά στοιχεία για την ερμηνεία της γένεσης του σωκρατικού διαλόγου ο Όλοφ Ζιγκόν στο σύγγραμμά του επισημαίνει: «Το πρώτο είναι ότι ο Σωκρατικός διάλογος στηρίχθηκε μια λαϊκή “φιλολογία για τους σοφούς”· βάσει αυτής μπορούν να κατανοηθούν ορισμένα θεμελιώδη μοτίβα. Το δεύτερο είναι η αξιοποίηση της αφηρημένης Κυτιλογικής τέχνης και τεχνικής των ερωτήσεων και απαντήσεων των σοφιστών· αυτό επηρεάζει αργότερα την αντικειμενική διεξαγωγή του ίδιου του φιλοσοφικού διαλόγου. Το τρίτο όμως είναι η προσπάθεια να εγκατασταθεί η φιλοσοφία στην Αθήνα, να μην παρουσιαστεί ως ξενόφερτο αξιοπερίεργο ως κάτι το οποίο δε μπορεί να προκύψει απ' τον ίδιο τον σχεδιασμό και τη μέριμνα του Αθηναίου πολίτη για την καθημερινή ζωή. Φυσικά, υπάρχει και το τέταρτο, το άγνωστο, ο Σωκράτης. Είναι επίσης σαφές ότι αυτή η γένεση του σωκρατικού διαλόγου δύσκολα μπορεί να παρασταθεί γλαφυρά επειδή ακριβώς λόγω της απώλειας προπάντων του Αντισθένη και του Ευκλείδη, υπάρχει κενό μεταξύ Πλάτωνος και των προσωκρατικών διηγήσεων για τους σοφούς αλλά και των διαλογικών τεχνικών, το οποίο είναι αδύνατον να καλυφθεί.»¹⁰⁸

Ο Αριστοτέλης πάντως οριοθετεί το διαλεκτικό χαρακτήρα της Σωκρατικής φιλοσοφίας, αποδίδοντας του την πατρότητα της επαγωγικής μεθόδου και του αποδεικτικού ορισμού: «Σωκράτους δὲ περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς πραγματευομένου καὶ περὶ τούτων ὀρίζεσθαι καθόλου ζητοῦντος πρότοι ... ἐκεῖνος δ' εὐλόγως ἐζήτει τὸ τί ἐστίν· συλλογίζεσθαι γὰρ ἐζήτει· ἀρχὴ δὲ τῶν συλλογισμῶν τὸ τί ἐστίν. Διαλεκτικὴ γὰρ ἰσχύς οὐπω τότε ἦν ὥστε δύνασθαι καὶ χωρὶς τοῦ τί ἐστὶ τὰναστία ἐπισκοπεῖν. Καὶ τῶν ἐναντίων εἰ ἡ αὐτὴ ἐπιστήμη· δύο γὰρ ἐστὶν ἅ τις ἂν ἀποδῶη Σωκράτει δικαίως τοὺς τ' ἐπακτικούς λόγους καὶ τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου· ταῦτα γὰρ ἐστὶν ἄμφω περὶ ἀρχὴν ἐπιστήμης.»¹⁰⁹

Σύμφωνα με τον Evans οι κυριότερες θέσεις αυτού του επιχειρήματος είναι οι εξής:

¹⁰⁸ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία*, ό.π., 215.

¹⁰⁹ Αριστοτέλους *Μετὰ τὰ φυσικά* 1078 b 9ff.

- i. «Η επαγωγική και γενικοί ορισμοί είναι θεμελιώδη στοιχεία της επιστήμης.
- ii. Ο Σωκράτης ασκούσε και τα δύο.
- iii. Η διαλεκτική εξετάζει τις αρχές.
- iv. Ο διαλεκτικός λόγος κάνει χρήση επαγωγής και του συλλογισμού.
- v. Ο ορισμός είναι ουσιώδης για τον συλλογισμό.
- vi. Η διαλεκτική την εποχή του Σωκράτη δεν μπορούσε να εξασκηθεί χωρίς προσφυγή στους ορισμούς.»¹¹⁰

Σημαντικά, ωστόσο, σπέρματα ερμηνευτικής για τη διαλεκτική του Σωκράτη έχει δώσει και ο Gadamer γράφοντας: «Μια σημαντική καινοτομία που εντοπίζεται στην πλατωνική παρουσίαση του Σωκράτους είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία η ερώτηση παραμένει δυσκολότερη της απάντησης. Οι συνομιλητές του Σωκρατικού διαλόγου παρότι αισθάνονται αμηχανία όντες υποχρεωμένοι να απαντήσουν στις καταιγιστικές ερωτήσεις του Σωκράτη, επιθυμούν ν' αναστρέψουν τα πράγματα και να διεκδικήσουν για τους εαυτούς τους τον ρόλο του Σωκράτη καθώς πιστεύουν πως είναι πιο προνομιακός. Ακριβώς τότε όμως αποτυγχάνουν εντελώς. Στη θεατρική κίνηση του πλατωνικού διαλόγου υπολανθάνει η κριτική διάκριση μεταξύ αυθεντικού και μη αυθεντικού λόγου. Όποιος δεν επιδιώκει να διεισδύσει στην ουσία ενός προβλήματος αλλά θέλει μόνο να φαίνεται ότι έχει δίκιο, θεωρεί βέβαια ότι η ερώτηση είναι ευκολότερη της απάντησης.» Ο Gadamer συνεχίζοντας επισημαίνει επίσης ότι η τέχνη της διαλεκτικής δεν αποσκοπεί πάση θυσία στην ήττα του αντιπάλου. Αντιθέτως, σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται όποιος ασκεί την τέχνη αυτή να φανεί σε όσους είναι εκτός συζήτησης ότι από μερικές απόψεις είναι κατώτερος του αντιπάλου. Αληθινός διαλεκτικός είναι εκείνος ο οποίος γνωρίζει να οδηγήσει τον διάλογο με συγκεκριμένο τρόπο, αναλόγως προς την κατεύθυνση που καθορίστηκε από την ερώτηση· πράγμα το οποίο ο πλατωνικός Σωκράτης επιτελεί με θαυμάσιο τρόπο, ιδιαιτέρως στους πρώτους διαλόγους¹¹¹.

¹¹⁰ J.D. Evans, *Aristotle's Concept of Dialectic*, Ηνωμένο Βασίλειο, Cambridge University Press, 1972, 24.

¹¹¹ H. G. Gadamer, *Truth and Method*, μτφρ. J. Weinsheimer – D.G. Marshall, Bloomsbury, 2013., 419.

Σε όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε ότι ο Σωκράτης είναι ο μόνος άνθρωπος του είδους του ο οποίος καλείται από τον θεό να φιλοσοφήσει. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει επίσης τον Επιμενίδα, ο οποίος περιπλανώμενος, γυρεύοντας κάποιο πρόβατο, μπήκε σε μια σπηλιά και κοιμήθηκε εκεί αποκαμωμένος επί πέντε δεκαετίες και επτά χρόνια¹¹². Εκείνος όμως θεωρήθηκε ο πιο αγαπητός στους θεούς το γεγονός ότι η ενασχόληση του Σωκράτη με τη φιλοσοφία αποδίδεται σε θεία εντολή καταδεικνύεται και στο απόσπασμα της πλατωνικής *Απολογίας*. Ο Σωκράτης λέει απευθυνόμενος στους δικαστές του: «Σε μένα αυτό (τὸ φιλοσοφεῖν) ὅπως ἐγὼ σας το λέω προστάχθηκε ἀπὸ τον θεὸ να πράττω και με μαντείες και με ὄνειρα και με κάθε τρόπο με τον οποίο κάθε διαφορετική θεότητα προστάζει στους ανθρώπους να πράττουν κάτι.»¹¹³

Όσον αφορά την προφητεία πρόκειται για αυτή του Χαιρεφώντος, η οποία δόθηκε ως χρησμός απ' το μαντείο των Δελφών. Ο Χαιρεφών υπήρξε ο στενός φίλος του φιλοσόφου και ο χρησμός που έλαβε συνδέεται με το θέμα της άγνοιας ως απάντηση στην αλαζονεία των σοφιστών. Ο Σωκράτης στην απολογία του λέει: «Ο Χαιρεφών κάποτε ήρθε στους Δελφούς και τόλμησε να ζητήσει αυτόν τον χρησμό [...]. Ρώτησε αν υπήρχε κανείς σοφότερος από εμένα. Η Πυθία του απάντησε ότι κανείς δεν ήταν σοφότερός μου [...]. Όταν τα άκουσα αυτά είπα: Τι είναι αυτά που λέει ο θεός και τι υπαινίσσεται; Επειδή ἐγὼ ἤξερα πως δεν εἶμαι σοφὸς οὔτε σε τίποτα μεγάλο οὔτε σε κάτι μικρό. Τι θέλει να πει λέγοντας ὅτι εἶμαι σοφότερος; Δεν μπορεί βέβαια να ψεύδεται· δεν του ταιριάζει αυτό.»¹¹⁴ Στη συνέχεια ο Σωκράτης εξιστορεί στους δικαστές τις απόπειρές του να εξακριβώσει, αν κάποιος πολιτικός που έχει τη φήμη του σοφού ήταν τέτοιος. Κατέληξε τότε στο εξής: ο ίδιος ήταν κατά τούτο σοφότερος στο ότι εκείνος που δεν ήξερε δε νόμιζε πως τα ξέρει («ἃ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶομαι εἰδέναι»). Ο χρησμός επομένως ήθελε να δείξει ότι μόνο ο θεός είναι σοφός και η ανθρώπινη σοφία ελάχιστη αξία έχει¹¹⁵. Βέβαια, σύμφωνα με τον Λαέρτιο το μαντείο των Δελφών χρησιμοποίησε –για τη σοφία και τους σοφούς και σε άλλες περιπτώσεις. Ειδικότερα η Πυθία είπε στον Ανάχαρσι όταν τη ρώτησε ποιος ήταν ο σοφότερός του, ότι ο απλός χωρικός

¹¹² Διογένης Λαέρτιος Α 109.

¹¹³ Πλάτωνος *Απολογία Σωκράτους* 33 c.

¹¹⁴ Ο.π., 216 κι εξής.

¹¹⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 71.

Μύσων είναι σοφός. Την ίδια απάντηση έλαβε και ο Χίλων ο Λακεδαιμόνιος, κάτι που σύμφωνα με τον Λαέρτιο μνημονεύει και ο ποιητής Ιππώναξ¹¹⁶.

Αυτή η θεία εντολή, η οποία προαναφέρθηκε ως κινητήριο δύναμη για το φιλοσοφείν του Σωκράτη, αποκαλούνταν συχνά από τον ίδιο ως *δαιμόνιον*. Η ίδια η λέξη φανερώνει ότι ήταν δώρο θεού (δαίμων = θεός) στον συγκεκριμένο άνθρωπο. Ο Πλάτων παριστάνει τον φιλόσοφο να ομολογεί στους δικαστές του: «Σε εμένα υπάρχει αυτό από τότε που ήμουν παιδί – μια φωνή ακούγεται, η οποία, όταν έρχεται, πάντα με αποτρέπει από κάτι που μέλλω να πράξω και δε με προτρέπει ποτέ να κάνω κάτι. Αυτή η φωνή είναι που μ' εμποδίζει ν' ασχοληθώ με την πολιτική και μου φαίνεται ότι πάρα πολύ καλά κάνει να μ' εμποδίζει». Επίσης, μπορούμε να προσθέσουμε και τον χρησμό προς τον πατέρα του Σωκράτη, τον Σωφρονίσκο. Στον Σωφρονίσκο έγινε η σύσταση να εξασφαλίσει απόλυτη ελευθερία ζωής στον γιο του, γιατί είχε μέσα έναν οδηγό, ο οποίος θα τον κατευθύνει σωστά. Και εδώ εννοείται πως οδήγησε τον Σωκράτη στη φιλοσοφία¹¹⁷.

Αλλά και στον διάλογο *Θεάγη* ο Σωκράτης μιλώντας στον νεαρό Θεάγη λέει ότι είναι με θέλημα της μοίρας κάτι που τον ακολουθεί από παιδί, το δαιμόνιον. Και αυτό είναι μια φωτιά, η οποία όταν έρχεται πάντοτε δίνει σημάδι για ό,τι πρόκειται να πράξει αποτρέποντάς τον, ενώ ποτέ δεν τον προτρέπει να κάνει κάτι¹¹⁸. Στο ίδιο έργο του Πλάτωνος παρατίθενται περιπτώσεις στις οποίες έδρασε το δαιμόνιον του Σωκράτη. Ειδικότερα, όταν ο Χαρμίδης ήθελε ν' αγωνιστεί στη Νεμέα, ο Σωκράτης τον απέτρεψε να λάβει μέρος στους αγώνες, αλλά εκείνος τον παράκουσε θέλοντας να προπονηθεί ακόμα κι αν δεν έχει νικήσει. Ο Χαρμίδης υπήρξε θύμα ενός ατυχήματος. Παρόμοια τύχη είχε και ο Τίμαρχος, όταν έθεσε ως σκοπό του να σκοτώσει τον Νικία, το γιο του Ηροσκάμανδρου. Το δαιμόνιο στην περίπτωση αυτή μίλησε εντός του Σωκράτη και ο φιλόσοφος προσπάθησε να αποτρέψει τον Τίμαρχο, όμως εκείνος δεν τον άκουσε. Αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα και πέθανε μαζί με τον αθλητή Εύαθλο. Η τρίτη ιστορία-ανέκδοτο του ίδιου έργου του Πλάτωνος είναι αυτή του

¹¹⁶ Διογένης Λαέρτιος Α 107.

¹¹⁷ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην πολιτική και στην ιστορία*, ό.π., 175.

¹¹⁸ Πλάτωνος *Θεάγης* 128 d – 130 c.

Σαννίωνα, ο οποίος όταν σε μια περίπτωση θα στρατευόταν δεν άκουσε τον Σωκράτη που τον συμβούλευε να μην προβεί σ' αυτή την ενέργεια, ύστερα από συμβουλή του δαιμονίου. Ακολούθησε, λοιπόν, τον Θράσυλλο σε μια αποτυχημένη επίθεση εναντίον της Εφέσου και κατά την υποχώρησή του πέθανε¹¹⁹.

Ο Πλούταρχος σ' ένα έργο του¹²⁰ με αντικείμενο την εσωτερική φωνή του Σωκράτη αναφέρει ότι κάποιος Τερψίων από τα Μέγαρα υποστήριζε ότι το δαιμόνιον του Σωκράτη ήταν φτάρνισμα δικό του ή ενός άλλου. Αν φταρνίζόαν κάποιος από δεξιά του για τον Σωκράτη αποτελούσε κίνητρο δράσης, αλλά ένα φτάρνισμα από αριστερά του τον έκανε να παραιτηθεί απ' αυτή. Αν ασχολούνταν ήδη με την αποπεράτωση της πράξης, το φτάρνισμα εμπόδιζε την αποπεράτωσή της. Κατά τον Ζιγκόν δύο πράγματα είναι βέβαια σ' αυτή την παράξενη ιστορία. Αφενός ότι ο Τερψίων δύσκολα μπορεί να ήταν άλλος από τον φίλο του Ευκλείδη στα Μέγαρα και αφετέρου ότι υπήρχε πράγματι κλάδος της ελληνικής μαντικής, ο οποίος συστηματοποιούσε τα σημεία που έδινε το φτάρνισμα¹²¹.

Ο Ξενοφών στο έργο του αναφέρεται σε λίγες περιπτώσεις σ' αυτήν την εσωτερική φωνή του Σωκράτη. Στα *Απομνημονεύματα* γράφει: «έχει περάσει ο λόγος ότι το δαιμόνιο του φανέρωνε το μέλλον» και συμπληρώνει «Μάλιστα εξαιτίας του δαιμονίου μου φαίνεται κατηγορήθηκε ότι εισάγει νέους θεούς»¹²².

Καταλήγοντας αξίζει να παραθέσουμε την άποψη του Ιταλού πλατωνιστή G. Reale σχετικά με το φαινόμενο του δαιμονίου. Σύμφωνα μ' αυτόν το φαινόμενο του δαιμονίου παρότι είναι εμφανώς θρησκευτικής φύσης, εντούτοις δε θίγει διόλου την αυτονομία της σωκρατικής φιλοσοφικής διανόησης, στον βαθμό που είναι βασισμένη στον καθαρό λόγο. Αυτό ισχύει τόσο για τη διαλεκτική μέθοδο όσο και για την αντίληψη του ανθρώπου ως ψυχής και για την προτροπή προς τη φροντίδα και συνεπώς για την αντίληψη της σωκρατικής ηθικής γενικώς και ειδικώς.

¹¹⁹ Ο.π., 128 d – 129 d.

¹²⁰ Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*, 580 d κι εξής.

¹²¹ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 185.

¹²² Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα* Α 1, 3-4.

Η σωκρατική ηθική φύσει και θέσει δεν είναι θεοκρατική γι' αυτό και δεν αντλεί την ισχύ της από τη θεία βούληση ως εντολή. Στηρίζεται αποκλειστικά σε αυτό που αποτελεί την ουσία του ανθρώπου, δηλαδή την ψυχή υπό την έννοια της νοήσεως και γενικώς στην αξία που έχουν τα πράγματα καθ' εαυτά. Οι ηθικές αξίες ούτε δημιουργούνται ούτε επιβάλλονται απ' τη θεότητα. Καθώς αποτελούν από μόνες τους ανώτατες αξίες αναγνωρίζονται και από τη θεότητα και μάλιστα επιβάλλονται ακόμη και στους ίδιους τους θεούς. Εν τέλει, οι ηθικές αξίες δεν είναι τέτοιες, επειδή το θέλησε ο θεός, αλλά αντικειμενικώς ενέχουν μια εσωτερική τελειότητα. Συνεπώς, η θεότητα επεμβαίνει μόνο υπέρ του ανθρώπου κατά το μέτρο που ενσαρκώνει την αρετή. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα είδος αγάπης του θεού προς τον άνθρωπο, η οποία όμως είναι ανάλογη της αξίας που έχει ο τελευταίος¹²³.

¹²³ G. Reale, *Σωκράτης προς ανακάλυψιν της αρχαίας σοφίας*, ό.π., 179.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η δίκη και το τέλος του Σωκράτη

Το έτος 399 π.Χ. έγινε καταγγελία εναντίον του Σωκράτη του γιου του Σωφρονίσκου από τον δήμο Αλωπεκής. Τον κατηγορούσαν πρώτον ότι δεν αναγνωρίζει όσους θεούς αναγνωρίζει το κράτος, αλλά εισάγει άλλες θεότητες και δεύτερον ότι διαφθείρει τους νέους. Ως τιμωρία απαιτούσαν τον θάνατο. Ο Λαέρτιος συδυάζοντας και συνοψίζοντας διάφορες πηγές γράφει ότι τρεις ήταν οι κατήγοροι του Σωκράτη: ο Άνυτος, ο Μέλητος και ο Λύκων¹²⁴. Η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται και στον Πλάτωνα στην *Απολογία*, αλλά και ο Λαέρτιος διευκρινίζει ότι την παραδίδει αντιγραμμένη απ' τον Φαβωρίνο τον Αρελατινό, ο οποίος την είδε στο Μητρώον, όπου φυλασσόταν: «Τάδε ἐγράψατο καὶ ἀντωμόσατο Μέλητος Μελήτου Πιτθεὺς Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν· ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Τίμημα θάνατος.» (δηλ. αυτά κατήγγειλε και διαβεβαίωσε ενόρκως ο Μέλητος γιος του Μελήτου, Πιτθεύς στον δήμο κατά του Σωκράτη γιου του Σωφρονίσκου από τον δήμο της Αλωπεκής ότι ο Σωκράτης είναι ένοχος αδικίας εις βάρος εκείνων που η πόλη νομίζει θεούς της μη θεωρώντας τους θεούς, ενώ εισάγει άλλε καινούριες θεότητες· είναι ένοχος αδικίας επιπλέον εις βάρος των νέων τους οποιους διαφθείρει. Προτεινόμενη ποινή ο θάνατος.).

«Στην πραγματικότητα, όμως, γιατί μηνύθηκε ο Σωκράτης; Προφανώς όχι γιατί οι κατήγοροι πίστευαν πραγματικά πως ο Σωκράτης δεν πίστευε στους θεούς ούτε γιατί τους ενοχλούσε όντως το περίφημο δαιμόνιο, η θεότητα που, όπως έλεγε ο Σωκράτης, κατοικούσε μέσα του και τον συμβούλευε. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν είχε ούτε ιερό βιβλίο ούτε δόγμα (άρα ούτε και αιρέσεις) ούτε ιερατείο με ειδική αποστολή τη μεσολάβηση μεταξύ θεών και ανθρώπων. Ιερείς και ιέρειες εκλέγονταν κατά κανόνα για συγκεκριμένη περίοδο κάποιοι πολίτες,

¹²⁴ Διογένης Λαέρτιος Β 38-39.

με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που εκλέγονταν και στα άλλα αξιώματα της πόλης.»¹²⁵
Η κατηγορία εξάλλου που αναφέρεται ότι ο Σωκράτης δίδασκε πως πρέπει να λατρεύουμε πολιά, σκύλους και παρόμοια δεν προτάσσεται ως αυθεντική. Ο γνωστός όρκος του Σωκράτη «νὴ τὸν κύνα» (= μα το σκυλί) στην πλατωνική *Απολογία* δεν ερμηνεύεται ως επίκληση ενός σκύλου λατρευομένου ως θεού¹²⁶. Αντίθετα, μάλιστα ερμηνευόταν ως δείγμα ιδιαίτερης ευλάβειας εφόσον μ' αυτόν αποφεύγεται η επιπόλαιη και βλάβασφημη λήψη όρκου μπροστά στους θεούς¹²⁷.

Εκτός τούτου, η συμμετοχή του Σωκράτη στη δημόσια λατρεία μαρτυρείται με έμφαση από τον ίδιο τόσο στην πλατωνική όσο και στην ξενοφώντεια *Απολογία* και άρα ήταν γνωστή και στους συμπολίτες του. Εύλογα, λοιπόν, ο Θ. Γεωργιάδης στη μελέτη του διατυπώνει το ερώτημα «μήπως οι κατήγοροί του έριξαν περισσότερο το βάρος στα καινά διαμόνια που κατ' αυτούς εισήγαγε ο φιλόσοφος στην Αθήνα; Αν ναι, τότε στο επίκεντρο της κατηγορίας πρέπει να βρισκόταν τα όσα εκείνος υποστήριζε περί δαιμονίου.»¹²⁸

Αρκετοί μελετητές διαπιστώνουν ομοιότητες ανάμεσα στη δίκη και την καταδίκη του Σωκράτη και σε άλλους διανοούμενους της εποχής. Η συνηθισμένη κατηγορία που επέρριπταν σε κάποιους διανοούμενους ήταν η ασέβεια, δηλαδή ακριβώς η μη συμμετοχή ή, χειρότερα, η υπονόμευση της αξίας των τελετών αυτών. Δίκες για τέτοιες κατηγορίες είχαν υποστεί, μάλλον, ο Αναξαγόρας και ο Πρωταγόρας, αλλά και ο Αισχύλος, ο τραγικός ποιητής. Όπως και σε αυτές τις περιπτώσεις, έτσι και στην περίπτωση του Σωκράτη η θρησκεία αποτέλεσε το πρόσχημα πίσω από το οποίο κρύβονταν οι πολιτικοί λόγοι της δίωξης.

Παρόλα αυτά διαπιστώνονται και διαφορές ανάμεσα στις περιπτώσεις αυτές και σ' αυτή του Σωκράτη. Αρχικά, ο Σωκράτης ήταν Αθηναίος πολίτης, ενώ ο Αναξαγόρας και ο Πρωταγόρας ισοτελείς, δηλαδή ξένοι με κάποια από τα δικαιώματα του Αθηναίου πολίτη. Αφορμή, βέβαια, για την καταδίκη του Πρωταγόρα υπήρξε το σύγγραμμα του σοφιστή *Περὶ θεῶν*, το οποίο διαβάστηκε

¹²⁵ Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, 32.

¹²⁶ Πλάτωνος *Απολογία Σωκράτους* 22 a.

¹²⁷ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία*, ό.π., 78.

¹²⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Σωκράτης*, ό.π., 98.

στο σπίτι του Ευριπίδη. Ο αγνωστικισμός του Αβδηρίτη προκάλεσε την εσπευσμένη φυγή του ιδίου, στη συνέχεια και το δημόσιο κάψιμο των βιβλίων του και δεν τον γλίτωσε ούτε η φιλία του με τον Περικλή¹²⁹.

Όσον αφορά την καταδίκη του Αναξαγόρα, ο Λαέρτιος αναφέρει ως λεγόμενα του πρώτου τα εξής: «τὸν ἥλιον μύδρον εἶναι διάπυρον καὶ μείζω τῆς Πελοποννήσου [...]. Τὴν δὲ σελήνην οἰκῆσεις ἔχειν, ἀλλὰ καὶ λόφους καὶ φάραγγας», δηλαδή ο ήλιος είναι μια πέτρα πυρακτωμένη κα μεγαλύτερη απ' την Πελοπόννησο και η σελήνη κατοικείται και έχει λόφους και φαράγγια.¹³⁰ Αυτές τις θεωρίες του Αναξαγόρα συμπεριέλαβε ο Μέλητος στην κατηγορία του κατά του Σωκράτη και ο Σωκράτης στην *Απολογία* του Πλάτωνος απευθυνόμενος στον Μέλητο φαίνεται να λέει: «Ούτε τον ήλιο ούτε τη σελήνη, νομίζω, ότι είναι θεοί, όπως άλλοι άνθρωποι. Τον Αναξαγόρα νομίζεις ότι κατηγορείς, αγαπητέ Μέλητε; Και τόσο καταφρονάς αυτούς εδώ και νομίζεις ότι δεν είναι καθόλου εγγράμματοι ώστε να μην ξέρουν ότι τα βιβλία του Κλαζομένιου Αναξαγόρα είναι γεμάτα τέτοια λόγια;»¹³¹

Μια άλλη πιθανότητα είναι να καταλόγιζε ως παράνομες στον Σωκράτη και κάποιες από τις φυσιοδιφικές ανησυχίες του, όπως αυτές που του αποδίδονται στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη. Εξάλλου, ο Σωκράτης στην κατά Πλάτωνα *Απολογία* φαίνεται να λέει: «[...] γιατί πολλοί έγιναν κατήγοροί μου, που με διέβαλαν σ' εσάς ήδη από πολλά χρόνια, παλιότερα και χωρίς να λένε τίποτα το αληθινό [...] και το πιο παράλογο απ' όλα είναι ότι ούτε τα ονόματά τους μπορώ να ξέρω, ώστε να τα πω εκτός αν κάποιος τους τυχαίνει να είναι κωμωδιογράφος.» Και στη συνέχεια κατονομάζεται ευθέως ο Αριστοφάνης: «ταῦτα γὰρ ἐωρᾶτε καὶ αὐτοὶ ἐν τῇ Ἀριστοφάνους κωμωδίᾳ Σωκράτην τινὰ ἐκεῖ περιφερόμενον φάσκοντά τε ἀεροβατεῖν καὶ ἄλλην πολλὴν φλυαρίαν φλυαροῦντα»¹³². Παρόλο όμως που ο Πλάτων αναφέρει ρητά τον Αριστοφάνη, μελετητές επισημαίνουν ότι ο Αριστοφάνης δεν είναι αιτία και αφετηρία, αλλά μόνο σύμπτωμα πολύ γενικού φαινομένου. Ο Όλοφ Ζιγκόν στη μελέτη του

¹²⁹ Ο.π., 95.

¹³⁰ Διογένης Λαέρτιος Β 8.

¹³¹ Πλάτωνος *Απολογία* Σωκράτους 26 d.

¹³² Ο.π., 19 c.

αναφέρει ότι ο Σωκράτης δεν έρχεται σε σύγκρουση μ' αυτόν τον Αριστοφάνη – αλλά με το ότι έχει διαδοθεί παντού ένα διαρκές, ανεξήγητο και ακαταμάχητο κουτσομπολιό. Μόνο μέσω αυτής της ερμηνείας η δίκη του Σωκράτη αποκτά μεγαλείο και εσωτερική αναγκαιότητα. Οι διαδόσεις είναι δύναμη απ' την οποία ακόμη και ο φιλόσοφος –και ειδικά ο φιλόσοφος– μπορεί να καταστραφεί¹³³.

Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο υπάρχει και μια διαφορετική εκδοχή περί κωμωδιογράφων. Ο Σωκράτης δηλαδή θεωρούσε αναγκαίο να προσφέρει ο ίδιος τον εαυτό του στους κωμικούς ποιητές. Γιατί αν αυτοί επικρίνουν σφάλματα που πράγματι διαπράξαμε, έλεγε, θα τα διορθώσουμε. Αν όχι τα λεγόμενα τους δεν μας αφορούν¹³⁴. Σχετικό είναι και το ανέκδοτο που αναφέρει ο Αιλιανός: Κάποτε ο φιλόσοφος πήγε να δει μια παράσταση των Νεφελών του Αριστοφάνη. Στο θέατρο βρίσκονταν και πολλοί ξένοι που δεν τον γνώριζαν. Τότε ο Σωκράτης στάθηκε όρθιος σε όλη τη διάρκεια της παράστασης ώστε να τον βλέπουν οι θεατές¹³⁵.

Και ας περάσουμε πιο συγκεκριμένα στους κατηγορούς του Σωκράτη και τη διεξαγωγή της δίκης. Αρχίζοντας από τον Άνυτο, γιο του Ανθεμώνα, χρειάζεται να σημειώσουμε πως κατατάσσεται στους μετριοπαθείς συντηρητικούς δημοκράτες. Από φτωχός που ήταν δημιούργησε μεγάλη επιχείρηση βυρσοδεψίας και έγινε πλούσιος. Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες υπήρξε αποτυχημένος εραστής του Αλκιβιάδη και ήταν επομένως φυσικό να μη συμπαθούσε τον Σωκράτη, ο οποίος επιπλέον τον έλεγξε σε πολλές περιπτώσεις για την ανατροφή του γιου του.

Ο Ε.Ν. Πλατής στη φιλολογική του μελέτη *Οι κατηγοροί του Σωκράτη* παραθέτει το σχετικό κείμενο-απόσπασμα από το έργο του Πλουτάρχου Αλκιβιάδης: «Καταφρονῶν σ' αὐτὸς [ο Αλκιβιάδης] ἑαυτοῦ καὶ θαυμάζων ἐκεῖνον [τον Σωκράτη] ἀγαιτῶν δὲ τὴν φιλοφροσύνην αἰσχυνόμενος δὲ τὴν ἀρετὴν, ἐλάνθανεν εἰδωλὸς ἔρωτος ὥς φησὶν ὁ Πλάτων ἀντέρωτα κτώμενος, ὥστε θαυμάζειν ἅπαντας ὀρῶντας αὐτὸν Σωκράτει μὲν συνδειπνοῦνται καὶ

¹³³ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Η εικόνα του στην ποίηση και στην ιστορία*, ό.π., 84.

¹³⁴ Διογένης Λαέρτιος Β 36.

¹³⁵ Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία* 2, 13.

συμπαλαίοντα καὶ συσκηνοῦντα τοῖς δ' ἄλλοις ἐρασταῖς χαλεπὸν ὄντα καὶ δυσχεῖρωτον ἐνίοις δὲ καὶ παντάπασι σοβαρῶς προσφερόμενον, ὥσπερ Ἀνύτῳ τῷ Ἀνθεμίωνος. Ἐτύγγανε γὰρ ἐρῶν τοῦ Ἀλκιβιάδου.»¹³⁶ Ο Πλατὴς διατυπώνει πῶς τέτοια αληθοφανὴ καὶ ὁμῶς στὴν ψυχολογία τοὺς καίρια ἀνέκδοτα δημιουργεῖ μόνο ἡ πραγματικότητα. Μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ τὰ πλάσει κι ἓνας ἀληθινὸς δημιουργὸς καλλιτέχνης με γνήσια ἐνόραση στὰ πρόσωπα καὶ στὰ πράγματα· τέτοιοι ὁμῶς ἄνθρωποι δε σπαταλοῦν τὴν ἐμπνευσή τους σὲ πλαστές κακόβουλες ιστοριούλες, δὲν βγάζουν ἀπὸ τὸν δημιουργικὸ ἐντὸς τοὺς βρασμὸ τῆς διαλεκτικῆς δύο προσώπων μικρόψυχα ψευδολογήματα.

Ἡ ἐχθρα τοῦ Ἀνύτου πρὸς τὸν φιλόσοφο ὁμῶς, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε τὴν ἐστία τῆς καὶ στὶς παρατηρήσεις τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴν κακὴ ἀνατροφή τοῦ γιου τοῦ, ἐνὸς πολλὰ υποσχόμενοι νεαροῦ. Ο φιλόσοφος παρατηρεῖ ὅτι ὁ γιος τοῦ Ἀνύτου, χρειάζεται νὰ εκπαιδευτεῖ κατάλληλα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ωφελήσει ἀργότερα τὴν πόλη, ἀναμιγνύμενος στὰ κοινά. Ο Ἄνυτος ὡστόσο ἐχθρὸς τῆς τέχνης πού φαίνεται νὰ ἔχει συνάφεια με τὴ σοφιστικὴ ἀπορρίπτει τὴν προτροπὴ τοῦ Σωκράτη¹³⁷. Τελικά, ὁ γιος τοῦ Ἀνύτου ἀσχολήθηκε ὄντως με τὴ βυρσοδεψία, ἀλλὰ καὶ ἰτο ποτὸ καταστρέφοντας ἐτσί κάθε καλὸ στοιχεῖα πού εἶχε μέσα τοῦ. Χαρακτηριστικά ὁ Ξενοφώντας στὴν *Ἀπολογία Σωκράτους* γράφει: «Ἄνυτος μὲν διὰ τὴν τοῦ υἱοῦ πονηρὰν παιδείαν καὶ διὰ τὴν αὐτοῦ ἀγνωμοσύνην ἔτι καὶ τετελευτηκῶς τυγχάνει κακοδοξίας»¹³⁸. Στὸν πλατωνικὸ ἐπίσης διάλογο *Μένων* ὁ Ἄνυτος φέρεται νὰ ἀπειλεῖ ἐμμέσως τὸν Σωκράτη: «Εὐκόλα μου φαίνεται, Σωκράτη, κακολογεῖς τοὺς ἀνθρώπους ἐγὼ ὁμῶς θὰ μπορούσα νὰ σε συμβουλέψω, ἀν θέλεις νὰ μ' ἀκούσεις, νὰ προσέχεις. Γιατί καὶ σὲ κάποια ἄλλη πόλη, μα περισσότερο σ' αὐτὴν ἐδῶ, εἶναι ευκολότατα νὰ βλάπτεις τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι νὰ τοὺς ευεργετεῖς.»¹³⁹

Ἐτσι, λοιπόν, ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος γράφει: «Οὗτος γὰρ [Ἄνυτος] οὐ φέρων τὸν ὑπὸ Σωκράτους χλευασμὸν [...] ἔπειτα καὶ Μέλητον συνέπεισεν

¹³⁶ Ε.Ν. Πλατὴς, *Οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτη. Φιλολογικὴ Μελέτη*, Αθήνα, 1980, 193-194.

¹³⁷ Πλάτωνος *Μένων* 89 e – 95 a.

¹³⁸ Ξενοφώντος *Ἀπολογία Σωκράτους* 31 – 34.

¹³⁹ Πλάτωνος *Μένων* 94 e.

ἀπενέγκασθαι κατ' αὐτοῦ γραφὴν ἀσεβείας καὶ τῶν νέων διαφθορᾶς.»¹⁴⁰ Επιπλέον, αναφέρεται ὅτι μετὰ θάνατο τοῦ Σωκράτη ὁ Ἄνυτος δε γλίτωσε τὴ δίκαιη τιμωρία τοῦ καὶ πέθανε ὡς ἐξόριστος φυγὰς. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Ἀντισθένης ἀφηγήθηκε τὴν ἐξορία τοῦ Ἀνύτου σ' ἓνα σωκρατικό λόγο¹⁴¹.

Ὁ δεῦτερος κατήγορος τοῦ Σωκράτη ἦταν ὁ Μέλητος ὁ ποιητής. Αὐτό προκύπτει ἀπὸ τὴν Ἀπολογία τοῦ Πλάτωνος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἓνα ἀντισθένειο χωρίο ποῦ ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἀντλώντας ἀπὸ τὴ *Διαδοχὴ τῶν φιλοσόφων* τοῦ Σωτίωνα τοῦ Ἀλεξανδέα: «Ἀντισθένης ἐν ταῖς τῶν φιλοσόφων Διαδοχαῖς καὶ Πλάτων ἐν Ἀπολογία τρεῖς αὐτοῦ κατηγορεῖσθαι φασιν, Ἄνυτον καὶ Λύκωνα καὶ Μέλητον· τὸν μὲν Ἄνυτον ὑπὲρ τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ὀργιζόμενον· τὸν δὲ Λύκωνα ὑπὲρ τῶν ῥητόρων· καὶ τὸν Μέλητον ὑπὲρ τῶν ποιητῶν οὓς ἅπαντας ὁ Σωκράτης διέσυρε¹⁴². Ὁ Πλάτων εἶχε διαφυλάξει στοιχεῖα στὸν *Εὐθύφρων*: ἴσια μαλλιά, αραϊὰ μάλλον γένια, κυρτὴ μύτη. Καταγόταν ἀπὸ τὸν δῆμο Πίθο καὶ χαρακτηρίζεται ὡς νέος καὶ κοινωνικὸς ἀγνωστος. Ἀπὸ το σχετικὸ χωρίο προκύπτει ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν τὸν γινώριζε καθόλου πρὶν ἀνακύψει αὐτὴ ἡ υπόθεσις¹⁴³. ΓΙΑ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τοῦ ἔχουμε τὴν πληροφορία ἀπ' τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο ὅτι λεγόταν κι αὐτὸς Μέλητος. Πάντως, αξιοσημείωτη πληροφορία εἶναι ἡ σχετικὴ με τὴν κατοπινὴ τύχη τοῦ Μελήτου, ὅτι δηλαδή, οἱ Ἀθηναῖοι μετάνιωσαν γρήγορα καὶ τὸν καταδίκασαν σὲ θάνατο υπηρετώντας τὴν ποιητικὴ ἐπινόηση ὅτι οἱ δολοφόνοι ἐνὸς θεοφίλου ἀνθρώπου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραμείνουν ατιμώρητοι. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Διογένους Λαερτίου: «ὁ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων ἦν· Ἀθηναῖοι δ' εὐθὺς μετέγνωσαν, ὥστε κλεῖσαι καὶ παλαιίστρας καὶ γυμνάσια. Καὶ τοὺς μὲν ἐφυγάδευσαν, Μελήτου δὲ θάνατον κατέγνωσαν.»¹⁴⁴

Ὁ τρίτος βασικὸς κατήγορος τοῦ Σωκράτη ἦταν ὁ Λύκων, ὁ ῥήτορας. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος τὸν ἀποκαλεῖ δημαγωγὸ ποῦ σημαίνει τὸ ἴδιο («προητοίμασε

¹⁴⁰ Διογένης Λαέρτιος Β 38.

¹⁴¹ Ὁ.π., Β 38.

¹⁴² Διογένης Λαέρτιος Β 39.

¹⁴³ Πλάτωνος *Εὐθύφρων* 26.

¹⁴⁴ Διογένης Λαέρτιος Β 43.

δὲ πάντα Λύκων ὁ δημαγωγὸς)¹⁴⁵. Ο Πλάτης στη μελέτη του επισημαίνει ὅτι στη δίκη ο Λύκων δεν μπορεῖ παρά να ἐπαίξε ρόλο τριταγωνιστῆ· τον κατακάλυπτε το πολιτικοκοινωνικό ἀνάστημα του Ἀνύτου. Στην πλατωνική *Απολογία* δεν αναφέρεται ποτέ ονομαστικά μόνος, ἀλλὰ ἢ με τον Μέλητο και τον Ἀνυτο ἢ με τον με τον Ἀνυτο και πάντοτε στην τελευταία θέση¹⁴⁶. Τέλος, ἐντελῶς σκοτεινός εἶναι ο ρόλος του Πολυεύκτου, ο οποίος προστίθεται ως τέταρτος κατήγορος σε μια ὕστερη πάντως παράδοση¹⁴⁷.

Ἀν περάσουμε στην ἴδια τη διεξαγωγή της δίκης ἓνα σημεῖο θα κεντρίσει προπάντων την προσοχή μας. Ο Σωκράτης κρίθηκε ἔνοχος. Ἀλλὰ σύμφωνα με το αττικό δίκαιο εἶχε το δικαίωμα να υποβάλλει ο ἴδιος αἴτηση ἀναφορικά με την ποινὴ που θα ἔπρεπε να ἐπιβληθεῖ. Στον Πλάτωνα ο Σωκράτης τελειώνοντας τον δεύτερο λόγο του ἐνώπιον του δικαστηρίου, δηλώνει ὅτι εἶναι σε θέση να πληρώσει ἀπ' τη δική του περιουσία μόνο μια μνα ἀσήμι, ἀλλὰ ἡ ἐγγύηση των πλουσίων φίλων τού ἐπιτρέπει να προσφέρει τριάντα μνες, ἓνα ὁποσδήποτε ἀξιόλογο ποσό. Ο Διογένης ο Λαέρτιος, ὅμως ἀναφέρει το ποσό των 25 δραχμῶν, δηλαδή του ενός τετάρτου μιας μνας. Καὶ φυσικά δεν εἶναι δύσκολο να ἀποφανθούμε για την ἀλήθεια.

Ο Σωκράτης στον Πλάτωνα δηλώνει ὅτι δεν μπορεῖ να θεωρήσει τον εαυτό του ἔνοχο, ἀφοῦ με τις παροτρύνσεις του μάλλον ἀπέβη ευεργέτης του κράτους, Ἀν οὖν νικητὲς της Ὀλυμπίας τιμούνταν με σίτιση στο δημαρχεῖο, αὐτὸς δικαιούται πολὺ περισσότερο και γι' αὐτὸ ζητᾷ αὐτὴ τη σίτιση ὡς ἀμοιβή για τις πράξεις του. Αὐτὴ ἡ παράδοξη αἴτηση ἔχει ὡς ἀφετηρία την ψυχολογικά εὐστοχη ἰδέα ὅτι κάθε αἴτηση ἡ ὁποία καθορίζει το μέτρο της ποινῆς, ἔχει την ἴδια σημασία με την ὁμολογία μιας ἔστω κα περιορισμένης ἴσως ἐνοχῆς. Ὅποιος δεν εἶχε καθόλου ἐνοχὴ συνείδηση, ὅπως ο Σωκράτης ἀλλὰ θεωροῦσε ὅλη τη δράση του ὡς την ἐκτέλεση μιας θείας ἐντολῆς δεν μπορούσε να ἐπιβάλει στον εαυτό ὁποιαδήποτε ποινὴ¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Ὁ.π., Β 38.

¹⁴⁶ Ε.Ν. Πλάτης, *Οὗ κατήγοροι του Σωκράτη. Φιλολογικὴ Μελέτη*, ὁ.π., 127.

¹⁴⁷ Διογένης Λαέρτιος Β 38.

¹⁴⁸ Ο. Ζιγκόν, *Σωκράτης. Ἡ εἰκόνα του στην ποίηση και στην ἱστορία*, ὁ.π., 93.

Σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο το γεγονός διαδραματίζεται ως εξής¹⁴⁹. Καταρχήν ο Σωκράτης υποβάλλει αίτηση για χρηματικό πρόστιμο 25 δραχμών. Οι δικαστές το θεωρούν αυτό προκλητικά μηδαμινή ποινική αίτηση και γι' αυτό ξεσπά ένα κύμα αγανάκτησης. Τότε, ο Σωκράτης παίρνει πάλι τον λόγο και ζητά τη σίτιση στο πρυτανείο, πράγμα που έχεις ως άμεση συνέπεια, να καταδικαστεί σε θάνατο. Έτσι, αποκαθίσταται μια ψυχολογικά άμεμπτη ακολουθία πραγμάτων. Η αίτηση για σίτιση έχει ακριβώς τον σκοπό όχι μόνο να φωτίσει για μία τελευταία φορά ακόμη την αληθινή σημασία της αποστολής του Σωκράτη, αλλά και να προκαλέσει τους δικαστές με την παραδοξότητά της.

Είναι λογικό, λοιπόν, να βρίσκεται στο τέλος ως η κατεξοχήν εκδήλωση της πνευματικής υπεροχής του Σωκράτη. Έτσι, φτάνουμε στην απόφαση του λαϊκού δικαστηρίου ης Ηλιαίας, που απαρτιζόταν από 500 δικαστές κληρωμένους από το σύνολο των πιο ηλικιωμένων πολιτών. «Ο Σωκράτης κρίθηκε ένοχος με μέτρια πλειοψηφία (281 ψήφοι έναντι 220). Στη δεύτερη ψηφοφορία, που αφορούσε την ποινή, η καταδίκη σε θάνατο ψηφίστηκε από περισσότερους (300 έναντι 201). [...] Μετά την καταδίκη του, ο Σωκράτης έμεινε περίπου έναν μήνα στο κρατητήριο. Τις μέρες εκείνες γίνονταν στο ιερό νησί του Απόλλωνα, την Δήλο, τα Δήλια. Οι Αθηναίοι είχαν στείλει εκεί θεωρία (επίσημη αποστολή σε ιερή τελετή) αντιπροσώπους της πόλης και το ένα από τα δύο ιερά πλοία τους, την Πάραλο. Κατά το έθιμο, δεν μπορούσε να γίνει η εκτέλεση μέχρι την επιστροφή του πλοίου. Στη διάρκεια της κράτησής του, και ως την τελευταία στιγμή, ο Σωκράτης αντιστάθηκε στις προσπάθειες των φίλων του να τον πείσουν να αποδράσει. Όπως περιγράφει και ο Πλάτωνας στον *Κρίτωνα*, ο Σωκράτης πίστευε πως το γεγονός ότι αδικήθηκε από τους συμπολίτες του δεν αποτελούσε δικαιολογία για να διαπράξει αδικία εναντίον των νόμων της πόλης του.»¹⁵⁰ Ο Πλάτων στο ίδιο έργο μας πληροφορεί ότι ο Σωκράτης γνώριζε ότι θα πεθάνει, γιατί εμφανίστηκε στο όνειρό του μια γυναίκα και είπε: «Σωκράτη, την τρίτη μέρα θα φθάσεις στην ερίβωλο Φθία»¹⁵¹. Γι' αυτό το περιστατικό δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες. Από μια σημείωση, όμως, του Λαέρτιου

¹⁴⁹ Διογένης Λαέρτιος Β 41-42.

¹⁵⁰ Ελ. Πατρικίου, «Οι σοφιστές και το κίνημα του διαφωτισμού στην Αθήνα», *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, 33-34.

¹⁵¹ Πλάτωνος *Κρίτων* 44 ab.

συμπεραίνουμε ότι υπήρχε παραλλαγή της σκηνής του Κρίτωνα, όπως στη θέση του βρισκόταν ο Αισχίνης¹⁵².

Έτσι, ήπια ψύχραιμα το κώνειο, συζητώντας με τους φίλους του για την αθανασία της ψυχής και πέθανε μέσα στο κελί του δεσμωτηρίου του. Διηγήσεις του Λαερτίου μας θυμίζουν το πώς πέθαναν ορισμένοι απ' τους επτά σοφούς, όπως ο Χεΐλων ή ο Βίας, οι οποίοι επίσης σβήνουν ήρεμα σε μια στιγμή αμιγέστατης ευτυχίας¹⁵³. Μ' αυτόν τον τρόπο τελείωσε τη ζωή του ο πατέρας της διαλεκτικής, ο οποίος δήλωσε συνειδητά στους συμπατριώτες του στην Απολογία του Πλάτωνος: «Αν με θανατώσετε, δε θα βρείτε εύκολα άλλον σαν εμένα»¹⁵⁴. Και πράγματι, οι Αθηναίοι αμέσως μετάνιωσαν τη θανάτωσή του («εὐθύς μετέγνωσαν, ὥστε κλεῖσαι καὶ παλαίστρας καὶ γυμνάσια») ¹⁵⁵. Κι ο κόσμος ολόκληρος τον αγάπησε και τον δικαίωσε.

¹⁵² Διογένης Λαέρτιος Β 35.

¹⁵³ Διογένης Λαέρτιος Α 72,84.

¹⁵⁴ Πλάτωνος *Απολογία Σωκράτους* 31.

¹⁵⁵ Διογένης Λαέρτιος Β 45.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ι. Πρωτογενείς πηγές

1. Αιλιανός, *Άπαντα* 6. *Ποικίλη Ιστορία Βιβλία Θ' - ΙΔ'*, *Αγρικικαὶ ἐπιστολαί, Ἀποσπάσματα*, Αθήνα, Κάκτος, 1997.
2. Διογένης Λαέρτιος, *Άπαντα. Βίοι Φιλοσόφων*, τ. Α' - Β', Αθήνα, Κάκτος, 1994.
3. _____, *Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμισάντων. Άπαντα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Νº 26*, μτφρ. Ν. Κυργιόπουλος, Αθήνα, Πάπυρος, Δεκέμβριος 1975.
4. _____, *Σωκράτης*, μτφρ. Θ. Γεωργιάδης, Αθήνα, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 240.
5. Burnet, I. (επιμ.), *Platonis Opera*, τ. I-V, Οξφόρδη Ηνωμένο Βασίλειο, Oxford University Press, 1984 [1^η έκδ. 1901].
6. Jeager, W. (επιμ.), *Aristotelis Metaphysica*, Οξφόρδη Ηνωμένο Βασίλειο, Oxford University Press, 1957.
7. Marchand, E.C. (επιμ.), *Xenophon Opera. Volume II: Commentarii, Oeconomicus, Convivium, Apologia Socratis*, Οξφόρδη Ηνωμένο Βασίλειο, Oxford University Press, 1922.
8. Plutarch, *Lives of Aristeides and Cato*, επιμ.-εισ.-σχολ. D. Sansone, Οξφόρδη Ηνωμένο Βασίλειο, Oxford University Press, 1989.
9. Ross, W.D. (επιμ.), *Aristotelis Ars Phetorica*, Οξφόρδη Ηνωμένο Βασίλειο, Oxford University Press, 1959.

ii. Δευτερογενείς πηγές – Εργαλεία Υποδομής

A. Μονογραφίες

1. Βλαστός, Γ., *Σωκράτης. Ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ. Π. Καλλιγάς, πρόλ. Αλ. Μεγαμάς, Βιβλιοπωλείον τη Εστίας, 2000.
2. Delatto, *Vie de Pythagore*, Βρυξέλλες, Memories de l' Academie royale de Belgique, 1922.
3. Dorion, L.A., *Ο Σωκράτης. Que sais-je?/Τι γνωρίζω; (= Socrate. Que sais-je?*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 2004.), μτφρ. Μ. Μουρκούση, Αθήνα, Δημοσιογραφικός Όμιλος Λαμπράκη, 2007.
4. Evans, J.D.C., *Aristotle's Concept of Dialectic*, Κέμπριτζ Ηνωμένο Βασίλειο, Cambridge University Press, 1972.
5. Gadamer, H.G., *Truth and Method*, μτφρ. J. Weinsheimer – D.G. Marshall, Bloomsbury, 2013.
6. Ζηγκόν, Ο., *Σωκράτης. Η εικόνα στην ποίηση και στην ιστορία (= Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte)* μτφρ. Άνν. Γεωργίου, Αθήνα, Γνώση, 1995.
7. Zeller, E., *Gridriss der Geschichte der grieschischen Philosophie*, μτφρ. Χ. Θεοδωρίδη, 1922¹³.
8. Hamann, J.G., *Memorabili di Socrate*, Μιλάνο, Rusconni Libri, 1999.
9. Κοπιδάκης, Μ.Ζ. – Πατρικίου, Ελ. – Λυπουρλής, Δ. – Μωραΐτου, Δ., *Φιλοσοφικός Λόγος. Πλάτων-Αριστοτέλης*, Αθήνα, Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων “Διόφαντος”, 2016 [1^η έκδ. 1999].

10. Nietzsche, F., *Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο. Ένα βιβλίο για ελεύθερα πνεύματα*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, Πανοπτικόν, 2011.
11. Πελεργρίνης, Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.
12. Πλατής, Ε.Ν., *Οι κατηγοριοί της Σωκράτη. Φιλολογική μελέτη*, Αθήνα, 1980.
13. Reale, G., *Σωκράτης. Προς ανακάλυψιν της αρχαίας σοφίας*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2008.
14. Τατάκης, Β.Ν., *Ο Σωκράτης. Η ζωή του, η διδασκαλία του*, Αθήνα, Αστήρ, 1975.

Β. Σύμμεικτοι τόμοι

15. Βουδούρης, Κ. (επιμ.), *Η φιλοσοφία του Σωκράτη*, Διεθνές Κέντρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, Αθήνα. 1992.

